

Zicht

2018 - 4

Tijdschrift voor gereformeerd zicht op politiek en maatschappij

Thema

Marx, Markt & Moraal

14 'Belasting is de prijs van de verzorgingsstaat. Die prijs moet geloofwaardig zijn.'

Prof. dr. Leo Stevens

36 'Geld wordt goed of slecht door de mensen die er zaken mee ondernemen.'

Prof. dr. Paul van Geest

Marx, Markt & Moraal

1	De aarde en de arbeider <i>drs. Jan Schippers</i>	BLIKOPENER
2	Vrolijk en Prachtig <i>ds. W. Visscher</i>	BIJBELSTUDIE
7	'In China is smartphone je alles' <i>drs. Ben Provoost interviewt mr. Jan Schreuders</i>	INTERVIEW
13	Marxisme en marktisme <i>column door prof. mr. Jos Teunissen</i>	FOCUS
14	'Belastingstelsel zucht onder gebrek aan geloofwaardigheid' <i>drs. Jan Schippers interviewt prof. dr. Leo Stevens</i>	THEMA
27	'Laat het mes van twee kanten snijden' <i>ir. Chris Stoffer</i>	KIJK VANUIT DE KAMER
30	Maak blauwe envelop een beetje groener <i>ir. Hans Maljaars</i>	THEMA
36	'Economie gebaat bij diepere vragen van theologen' <i>dr. Klaas van der Zwaag interviewt prof. dr. Paul van Geest</i>	INTERVIEW
43	CO2-taks: de vervuiler betaalt! <i>Robbert Bodegraven en Rien Sinke</i>	KWARTAALSTELLING
46	Kiezen voor studeren of presteren? <i>Arjo van Vugt</i>	THEMA
51	Studentenproblemen en de dieperliggende oorzaken <i>dr. Kees Boele</i>	THEMA
56	Staat de woningmarkt als een huis? <i>Arthur Polder</i>	SGP-JONGEREN
63	Schuldenvrij <i>column door Gerhard Hormann</i>	BRANDPUNT
64	Kampen tegen armoede <i>raadslid Bernard van den Belt MA</i>	LOKAAL VIZIER
71	Minder armoede en schulden in Rotterdam <i>wethouder Michiel Grauss</i>	LOKAAL VIZIER
78	Bestuurlijke opschaling: oplossing voor onvoldoende functionerende gemeenten? <i>Statenlid Servaas Stoop</i>	LOKAAL VIZIER
82	Steviger inzet SGP voor schaalverkleining gewenst <i>Waterschapbestuurder Jan Visscher</i>	LOKAAL VIZIER
88	Pennenvruchten van politici gewogen <i>Jan Mark ten Hove MA</i>	BEZINNING
93	Hef de SGP maar op <i>dr. Hans Vollaard</i>	100 JAAR SGP
98	Een eeuw SGP geboekstaafd <i>Piet van de Breevaart, Jan Mark ten Hove en Klaas van der Zwaag</i>	BOEKENSCHAP
105	Geestelijke waarden: onbetaalbare bronnen <i>dr. Klaas van der Zwaag</i>	BOEKENSCHAP
111	De tijdswolf <i>column door ir. Hans Maljaars</i>	PERSPECTIEF

De aarde en de arbeider

Dit jaar is het 200 jaar geleden dat Karl Heinrich Marx in Trier werd geboren. Hij heeft 17 jaar in deze oude Duitse stad gewoond. Het stadsbestuur vond het daarom gepast om op 5 mei jl. een reuzegroot standbeeld ter ere van zijn bekend geworden inwoner op te richten (zie het omslag). Een cadeautje van China.

In deze *Zicht* staan geen beschouwingen over de grondlegger van het communisme en zijn gedachtegoed. Wel gaat het over negatieve kanten van het kapitalisme. Schaduwzijden waarvoor Marx een scherp oog had, wat bijvoorbeeld blijkt uit deze volzin die hij in 1867 opschreef: 'De kapitalistische productie is alleen in staat de techniek en de combinatie van de maatschappelijke productieprocessen tot ontwikkeling te brengen, doordat zij tegelijkertijd de bronnen van alle rijkdom ondergraaft: de aarde en de arbeider.'

We zien het en merken het om ons heen: de mens en de schepping zuchten onder te zware offers die Mammon vergt. Het streven naar economische winst – *nota bene*: een doelstelling die communisme en kapitalisme delen – voert de mensheid af van de heilzame moraal die het leven en samenleven naar Gods bedoeling mogelijk maakt.

De immense druk op aarde en arbeider demonstreren dat godsdienst en politiek alles met elkaar te maken hebben. Het komt er immers op aan welke macht wij in onze maatschappij laten gelden als de beslissende. Schikken we ons naar de grillen van de geldgod? Of geven we gehoor aan Christus' oproep: 'Komt herwaarts tot Mij, allen die vermoeid en belast zijt, en Ik zal u rust geven. Neemt Mijn juk op u, en leert van Mij, dat Ik zachtmoedig ben en nederig van hart; en gij zult rust vinden voor uw zielen. Want Mijn juk is zacht, en Mijn last is licht.'

Ook na de keuze van dit goede uitgangspunt is er nog een zee van ruimte voor gedachtewisselingen over politiek, economie, belastingen, arbeidsrecht, bestrijding van armoede en schulden. Ik hoop dat de bijdragen in deze editie bij u als lezer in goede aarde vallen.

Jan Schippers,
eindredacteur

Beeld omslag: Associated Press

En er was een zeker rijk mens, en was gekleed met purper en zeer fijn lijnwaad, levende allen dag vrolijk en prachtig. (Lukas 16 vers 19)

Ds. W. Visscher, predikant van de Gereformeerde Gemeente te Amersfoort

Vrolijk en Prachtig

De welvaart is in ons land de laatste decennia geweldig toegenomen. Het is ongelooflijk wat we tegenwoordig kunnen kopen. Mensen uit vorige eeuwen zouden hun ogen uitgekeken hebben. Mensen uit ontwikkelingslanden kijken trouwens hier hun ogen uit. Het is ook buitensporig wat we allemaal kunnen kopen en bezitten. We zijn er allemaal financieel enorm op vooruitgegaan.

In 1985 verdienden we in dit land ongeveer 300 miljard euro. In 2017 was dit meer dan verdubbeld tot ongeveer € 725 miljard. Ook het inkomen van de mensen is in die tijd ruim verdubbeld. Was het netto maandinkomen van iemand met een gemiddeld inkomen in 1990 ongeveer 980 euro, in 2017 is dit gestegen tot circa 2150 euro.

WELVAART EN WELZIJN

Het opmerkelijke is echter dat mensen niet gelukkiger zijn geworden. Uit allerlei onderzoek, van onder andere het Sociaal en Cultureel Planbureau, blijkt dat we door de jaren heen ongeveer even gelukkig zijn gebleven. We verdienen steeds meer, maar we werden er niet gelukkiger van.

Ondanks allerlei zorgen die er zijn over ontwikkelingen in de samenleving, zoals over toenemende tegenstellingen, wijst onderzoek uit dat de meest Nederlanders redelijk tevreden zijn. Het welbevinden, of het 'geluk' staat in ons land op een tamelijk hoog niveau. Onze kinderen behoren tot de gelukkigste ter wereld, zo laat een survey zien. Toch blijft het opmerkelijk dat meer welvaart niet meer welzijn of welbevinden heeft

gebracht. De economische ontwikkeling heeft kennelijk schaduwzijden.

ALLES VOOR ZICHZELF

In de Bijbel komen we de schaduwzijden van rijkdom volop tegen. De Heere Jezus heeft in enkele gelijkenissen gewezen op de gevaren van rijkdom. In de gelijkenis van de rijke man en de arme Lazarus komen we de tegenstelling tussen rijkdom en armoede concreet tegen. Het gaat overigens in deze gelijkenis niet uitsluitend over rijkdom en armoede alleen. Lazarus is een Griekse vorm van Eliëzer en betekent: 'God heeft geholpen'. Armoede, zo weten we uit de Bijbel, kan mensen verbitteren. Maar in de gelijkenis trouwt de arme op God. Daarom slaat hij bij zijn dood de ogen op in de schoot van Abraham, de hemel.

De rijke man echter leeft alleen maar voor zichzelf. Niet zijn rijkdom is het probleem, maar het alleen leven voor zichzelf. Elke dag op aarde was voor deze man een feest. Hij leefde nergens anders voor dan voor plezier: eten, drinken en goederen. Het leven als een feest voor zichzelf, dat is de zonde van de rijke man. Een dergelijk leven heeft grote gevolgen. Na zijn sterven sloeg hij zijn ogen op in de hel. De Heere waarschuwt in deze gelijkenis voor een levenshouding waarbij we aardse goederen alleen maar gebruiken voor onszelf en waarbij alles draait om het eigen ik. Een verschijnsel dat ook vandaag veel voorkomt. Rijkdom kan een heel kwalijke manier van leven met zich meebrengen.

IN VERKEERDE HANDEN

De economische ontwikkeling is in de laatste eeuwen indrukwekkend geweest. De harde cijfers spreken klare taal. Maar die ontwikkeling heeft indringende schaduwkanten. Reeds een eerste oppervlakkige waarneming moet ons dat

In de Bijbel komen we de schaduwzijden van rijkdom volop tegen. Rijkdom kan een heel kwalijke manier van leven met zich meebrengen.

leren. In de 20e eeuw zijn er twee wereldoorlogen geweest. Met alle mogelijke middelen zijn deze oorlogen gevoerd. In de eerste wereldoorlog kwamen tien miljoen mensen om, in de tweede vijftig miljoen. De nazi's vonden een manier om volken op een efficiënte, industriële wijze uit te roeien. Gedreven door een sociaal-darwinistische ideologie heeft Hitler zijn vernietigingspolitiek handen en voeten gegeven. Door de Holocaust werden zes miljoen Joden omgebracht, deels in de gaskamers van Auschwitz. Uiteindelijk vielen er atoombommen op twee Japanse steden. De technische vooruitgang kan in verkeerde handen vallen. Vandaag wordt dat nog voluit bewezen. Het wordt er in de wereld niet veiliger op als bepaalde landen atoombommen zouden kunnen maken!

SCHADUWKANTEN

De economische ontwikkeling heeft echter meer en dieperliggende schaduwzijden. In de eerste plaats stimuleerde het een levenshouding die vrijwel uitsluitend op aardse goederen is gericht. 'Alle dagen vrolijk en prachtig leven' is voor veel mensen in ons land een zeer wenkend perspectief.

In de tweede plaats doet de economische ontwikkeling een groot beroep op natuurlijke hulpbronnen. Er is wereldwijd een discussie gaande over het verbruik van natuurlijke hulpbronnen. Duurzaamheid is meer dan alleen maar een poli-

tieke lobby. Het is beslist noodzakelijk, omdat olievoorraden nu eenmaal opraken. Dat geldt ook voor aardgas en andere delfstoffen. In Groningen ondervinden de inwoners dat aan den lijve. Alternatieve energiebronnen moeten ontwikkeld worden om het samenleven op de lange termijn mogelijk te maken.

Een derde ontwikkeling is de klimaatproblematiek. Het CO₂-gehalte in de atmosfeer neemt toe en zorgt mogelijk op termijn voor forse problemen. In ieder geval is het duidelijk dat de zeespiegel geleidelijk stijgt en dat is voor een laaggelegen land als Nederland niet iets om gerust over te zijn.

Er is nog een vierde element rond de economische ontwikkeling in de westerse wereld. Het is te kort door de bocht om een direct verband te veronderstellen tussen godsdienstigheid en welvaart of wetenschap (vgl. de secularisatietheze). Toch zijn er in West-Europa aanwijzingen dat de welvaart mensen niet dichterbij God heeft gebracht. Integendeel, ons werelddeel en ons land behoort tot de meest geseculariseerde delen van de wereld. Welvaart en kerkverlating lijken in Europa en Nederland hand in hand te zijn gegaan. Omgekeerd geldt trouwens de relatie weer niet. Tijdens de economische terugval in de periode 2008-2013 zijn mensen niet méér of vaker naar de kerk gegaan. Hoewel in andere

werelddelen dergelijke verbanden mogelijk anders liggen, geldt dit niet voor ons land. De ontkenkelijking gaat onverminderd voort.

Ten slotte kan nog worden gewezen op de zuigkracht van geld en goed. Geld en goed heeft voor een zondig hart de neiging om steeds meer zuigkracht te hebben. Als we eenmaal in de klem van het meer, meer, meer zijn terechtgekomen, lijkt er soms geen einde aan. Geld en goed kunnen dan gevaarlijke zaken worden die een mens helemaal gaan beheersen, terwijl God de mens oproept om als een rentmeester de geleende aardse goederen te beheren.

TERUGBETALEN

De economische ontwikkeling heeft schaduwzijden rond moraal, besteding van geld, gebruik van middelen en gerichtheid op aardse zaken. Tijdens de laatste crisis in 2008 werd ineens duidelijk dat bepaalde zekerheden ter discussie komen te staan. Uitzichten voor de toekomst worden onzekerder. Denk aan de slepende onderhandelingen over een pensioenakkoord. Dat kan spanningen in de samenleving doen toenemen. In Nederland zien we dat populistische partijen met simpele oplossingen voor moeilijke problemen meer en meer terrein winnen. Er treedt een verharding en verbittering op in het samenleven. De ruimte voor minderheden wordt minder. Een belangrijke oorzaak daarvan is dat mensen zich getroffen voelen in hun zekerheden voor de toekomst.

Ons werelddeel en ons land behoort tot de meest geseculariseerde delen van de wereld. Welvaart en kerkverlating lijken in Europa en Nederland hand in hand te zijn gegaan.

Vorig jaar werd een onverwacht hoge economische groei genoteerd: plus 3,2%. Opgetogen nieuwsberichten vulden de bulletins. Maar ieder weet dat in de jaren 2008 en volgende de schulden met sprongen zijn toegenomen. Die moeten worden terugbetaald. Wie veel schulden heeft, moet veel terugbetalen. Nederland heeft, alles

bij elkaar opgeteld, veel schulden en zal dus lange tijd nodig hebben om de schulden terug te betalen. Wat dat betreft, is de crisis eigenlijk nog steeds niet voorbij. We doen er daarom goed aan om ons in te stellen op een langere periode van matiging. Wat verkeerd is gegroeid, moet in een ingrijpend proces van matiging weer op orde worden gebracht. En dat duurt lang.

HET TOEKOMENDE LEVEN OVERDENKEN

Matiging is een belangrijke Bijbelse gedachte. Ook Calvijn wijst daar regelmatig op. Mensen moeten maat houden, de christen voorop. Geen 'vrolijk en prachtig' leven dat in het teken staat van zoveel mogelijk consumptie en vergaren van materiële rijkdom. Maar wel een leven dat oog heeft voor de ander die met minder goederen is bedeeld. Want zo verstond Calvijn de roeping van mensen die meer bezittingen hebben: naarmate onze rijkdom groter is, neemt het gewicht van onze verantwoordelijkheid toe om wel te doen, om vrijgevig te zijn voor hen die in armoede leven. De vrucht van Gods werk in het hart van Zachéüs kwam openbaar door de helft van zijn goederen weg te schenken aan de armen en het bedrog weer goed te maken. Hij is er in Jericho en omstreken jaren mee bezig geweest.

Ook natuurlijk waarom hij dergelijke wonderlijke dingen deed. Als getuige van de liefde van Christus maakte hij het gedane kwaad zoveel mogelijk goed. Het gaat om prioriteiten in het leven van alle dag. Voor een christen ligt zijn schat niet op deze aarde. Hij verwacht, met de bepaald niet onbemiddelde aartsvader Abraham, de toekomstige stad. Het leven van een christen staat in het teken van de overdenking van het toekomstige leven. Want waar uw schat is, daar zal ook uw hart zijn.

Deze Bijbelstudie is een bewerking van hoofdstuk 7 uit: W. Visscher, Crisis? Hoe het zover kon komen. De heilzame richtlijnen van de Bijbel, Houten: Den Hertog 2013, pp. 50-54.

Geen zorgen voor morgen, luidt het spreekwoord. Maar accountants, boekhouders en notarissen hebben wel degelijk reden om de toekomst te vrezen, want hun banen staan op de tocht. Het is een kwestie van tijd voordat slimme computers hun werkzaamheden overnemen. Op technologiegebied timmeren ze vooral in China hard aan de weg. Wat weten we over arbeid in de toekomst?

Ben Provoost, redactielid

In China is smartphone je alles

Interview met mr. Jan Schreuders, coördinator arbeidsvoorwaardenbeleid bij vakorganisatie RMU

'Proletariërs aller landen, verenigt ul!' Er zijn weinig mensen die nog nooit van deze, aan Karl Marx toegeschreven, leus hebben gehoord. Dit jaar is het 200 jaar geleden dat de beroemde filosoof in het Duitse Trier werd geboren. Hij is een van de vele invloedrijke denkers uit het ver-

leden die zich hebben verdiept in alles wat met arbeid te maken heeft.

Het nadenken over werk en arbeidsomstandigheden is wat Jan Schreuders, coördinator arbeidsvoorwaardenbeleid bij vakorganisatie

Onlangs ging het Slotervaart-ziekenhuis failliet. Dat was, aldus de bestuurders, mede het gevolg van het inhuren van zzp'ers.

RMU, gemeen heeft met de Duitse denker. Op zijn werkkamer in het kantoor van de RMU ligt de Bijbel open bij Job 40 en 41. Binnen handbereik ligt 'De Navolging van Christus' door Thomas à Kempis. Tegen de muur staat onder meer het complete werk van William Shakespeare, evenals Homerus' 'Ilias en Odyssee'. Naar 'Das Kapital' van Karl Marx is het echter tevergeefs zoeken.

GEEN MARX OP UW BUREAU.

HEEFT U WEL IETS MET DEZE MAN?

Schreuders: 'Qua denkkraft bewonder ik hem. Hij had een vooruitziende blik. Dat het kapitaal een macht van betekenis is, heeft hij goed gezien. Tot op de dag van vandaag is dit een thema. Op dit moment leven we in een periode van economische groei. De grote vraag is echter: wie profiteert hier het meeste van? OESO, de wereldwijde organisatie die sociaal en economisch beleid van de bij hen aangesloten landen onderzoekt, legde er in een in juli verschenen rapport

de vinger bij dat werkenden in Nederland onvoldoende meeprofiteren van de groei. Dat komt vooral doordat Nederland, in vergelijking met andere OESO-landen, veel zzp'ers heeft. Zij hebben een zwakke onderhandelingspositie, waardoor hun lonen relatief laag zijn. Ook voor mensen in loondienst heeft dit gevolgen. We zien daarin iets terug van de door Marx beschreven klassenstrijd.

Toch sloeg Marx door. Met marxisme, communisme en andere aanverwante ismen heb ik niks. Dat geldt overigens ook voor een ander uiterste als de door Adam Smith gepropageerde onzichtbare hand. Deze achttiende-eeuwer betoogde dat we het beste af zijn in een zelfregulerende markt, waarin iedereen slechts zijn welbegrepen eigenbelang nastreeft. Ik geloof dat de verzorgingsstaat, zoals we deze in Nederland kennen, een redelijk evenwicht is tussen beide polen.'

DE ROL VAN ZZP'ERS BAART OESO ZORGEN. IS HET ZO GRAAG IN ZEE GAAN VAN WERKGEVERS MET ZZP'ERS EEN VORM VAN KAPITALISTISCHE UITBUITING?

'Dat is te kort door de bocht gesteld. Onlangs ging het Slotervaartziekenhuis failliet. Dat was, aldus de bestuurders, mede het gevolg van het inhuren van zzp'ers. Specialisten werken liever

Levensloop Jan Schreuders

Jan Schreuders (48) is geboren en getogen in Moerkapelle. Hij doorliep het Driestar College in Gouda en ging na het vwo rechten studeren in Rotterdam. Na vervulling van zijn militaire dienstplicht ging hij werken bij de RMU. Eerst als jurist/beleidsmedewerker en later als manager dienstverlening. Naast deze functie vervult hij ook de rol van coördinator arbeidsvoorwaardenbeleid van de RMU. Schreuders woont in Veenendaal, is getrouwd en heeft vier kinderen.

als zelfstandige dan in vaste dienst, omdat ze zo meer kunnen verdienen. Het ziekenhuis kon niet anders dan aan hun vraag voldoen, want er is een schreeuwend tekort aan personeel in die sector. Maar dat leverde het ziekenhuis wel een forse extra kostenpost. Dat heeft het ziekenhuis mede de das omgedaan. Op scholen zie je eenzelfde tendens. Vanwege het lerarentekort grijpen docenten hun kans, worden zzp'er en laten zich inhuren als flexibele kracht. Dit kost scholen bakken met geld. Je kunt dan moeilijk volhouden dat alle zzp'ers worden uitgebuit.

Dé zzp'er bestaat niet. Genoemde specialisten en docenten hebben niet te klagen. Maar soms wordt iemand tegen wil en dank zelfstandige. Kwetsbare zzp'ers die aan de onderkant van de markt opereren, zoals pakketbezorgers en schoonmakers, hebben ook veel minder inkomsten dan mensen in loondienst. Ze hebben bijvoorbeeld geen recht op loon bij ziekte en bouwen geen pensioen op. Vaak is er ook sprake van schijnzelfstandigheid. Ze zijn officieel zzp'er, maar hebben maar één opdrachtgever. Dat wringt.

Echte uitbuiting zie ik met name in de transportwereld. Omdat het moeilijk is om voldoende chauffeurs te vinden, halen we ze uit Oost-Europa. Deze mensen doen voor een habbekrats hetzelfde werk als hun Nederlandse collega's. Ik vind dat onbestaanbaar. Prima als je deze mensen voor je laat rijden, maar beloon ze wel volgens ons stelsel.'

DE ARBEIDSMARKT IS, ZOALS ALTIJD, IN BEWEGING. WELKE GROTE VERANDERINGEN ZITTEN ERAAN TE KOMEN?

'Ik zie zeker vier ontwikkelingen. Ten eerste is dat mondialisering. Vanuit praktische elke plek ter wereld kan er gewerkt worden. Tien jaar ge-

leden was thuiswerken nog lang niet zo ingeburgerd als nu. Het kon, maar werkgevers stelden er graag allerlei voorwaarden aan. Nu gebeurt het overal. Vorig jaar heeft iemand bij de RMU een jaar lang vanuit Minneapolis gewerkt. Als die collega klaar was met werken, begonnen wij en andersom. Dat leverde weleens een praktisch probleempje op, maar verder merkte je er eigenlijk weinig van.

Een tweede ontwikkeling is automatisering en robotisering. Hier valt veel van te zeggen, maar het hoeft niet te betekenen dat de werkgelegenheid gaat afnemen. Natuurlijk, er gaan banen verdwijnen. Maar dat is niets nieuws onder de zon. Vergeleken met vroeger zijn in de landbouw veel banen verloren gegaan. Decennia geleden was een oom van mijn vrouw hoofd van een typekamer. Nu weten velen niet eens meer wat een typemachine is. Veel banen gingen verloren, maar er kwamen nieuwe bij. Dat bepaalde werkzaamheden verdwijnen en er andere voor terugkomen, is een doorgaand proces. En de ontwikkelingen gaan snel. Door de opkomst van het internet stortte de detailhandel in, maar pakketbezorgers bleken meer nodig dan ooit. Maar hoelang nog? Elders in de wereld, met name in China, ontstaan droneveldjes waar drones hun pakketten kunnen dropen. Het wordt eentonig, maar in de toekomst kunnen we waarschijnlijk

Omdat het moeilijk is om voldoende chauffeurs te vinden, halen we ze uit Oost-Europa. Deze mensen doen voor een habbekrats hetzelfde werk als hun Nederlandse collega's. Ik vind dat onbestaanbaar.

Door de opkomst van het internet stortte de detailhandel in, maar pakketbezorgers bleken meer nodig dan ooit. Maar hoelang nog? Elders in de wereld, met name in China, ontstaan droneveldjes waar drones hun pakketten kunnen droppen.

toe met veel minder pakketbezorgers. Dronebegeleiders en -ontwikkelaars zullen ongetwijfeld gouden tijden gaan beleven.

Als derde wil ik de vinger leggen bij de energietransitie. Ook dit zal banen kosten en opleveren. Elektrische fietsen zijn inmiddels ingeburgerd, maar veel mensen zullen rillen bij de gedachte om in een vliegtuig op batterijen te moeten stappen. Toch wordt hierover hard nagedacht en zijn creatieve geesten die de ontwikkelingen op een hoger plan kunnen helpen broodnodig. Als straks veel minder aardolie gebruikt zal worden, heeft dat ook gevolgen voor eenvoudige zaken als laden en lossen.

Tot slot denk ik aan opkomende markten. Op de meeste wereldkaarten vormt Europa het middelpunt. Maar de tijd dat het zwaartepunt van de wereldeconomie in dit werelddeel lag, ligt achter ons. In de toekomst zullen Europa en de Verenigde Staten naar de periferie worden verdreven ten gunste van China, Indië en ten dele Brazilië. Amerika is niet voor niks in handelsoorlog met China. Als we letten op de automarkt, dan hebben opkomende economieën vergeleken met Verenigde Staten nog een slag te maken. Maar als we kijken naar technologie is de

toekomst aan China. In dat land zijn de ontwikkelingen op dit terrein ver gevorderd. Discussies over afstand nemen van de smartphone worden in Nederland gevoerd, maar zijn in China ondenkbaar. Daar doe je alles met dat apparaat. Verliest een Nederlander zijn telefoon, dan is dat hooguit vervelend. Raakt een Chinees zijn smartphone kwijt, dan is dat ronduit problematisch. Om te beginnen kan hij zijn huis niet meer in, omdat hij zijn deur niet meer open krijgt. Amerika is en wordt in de toekomst nog veel meer een prachtige afzetmarkt voor allerhande technologische snufjes van Chinese makelij.'

WELKE BEROEPEN ZULLEN VERDWIJNEN?

'Er wordt gezegd dat een belastingadviseur en een financieel-administratief medewerker hun knopen moeten tellen. Van de dertig beroepen waarvoor nu de meeste vraag naar arbeiders bestaat, wordt hun vak het meest bedreigd. Ook boekhouders en notarissen lopen het risico steeds meer overbodig te worden. Eigenlijk geldt dat voor alle vormen van routinewerk waarbij de regels vastliggen. Op termijn zullen slimme computers de meeste werkzaamheden van mensen uit genoemde beroepsgroepen overnemen.

Beroepen waarvoor creativiteit en intuïtie vereist zijn, hoeven geen concurrentie met technologie te vrezen. Een docent en sociaal of maatschappelijk werker kan zijn of haar toekomst met vertrouwen tegemoet zien. Voor mensen die nieuwe algoritmes kunnen bedenken en degenen die anderen kunnen leren hoe ze met technologie moeten omgaan, geldt hetzelfde. Maar de eerlijkheid gebiedt te zeggen dat het nog koffiedik kijken is hoe het werk van de toekomst eruit gaat zien. Met de kennis van nu is 80 procent van alle toekomstige banen nu nog niet te voorspellen. In 1950 hadden ze ook nooit ge-

hoord van een big data-analist, chipmaker en antivirussoftwarebeheerder.

Voor scholen, zeker voor mbo's, is het zaak om bij de tijd te zijn. De vraag moet altijd gesteld worden of ze hun studenten niet opleiden voor beroepen die straks niet meer bestaan. Ik denk dat hier nog wel een slag te maken is.'

ALS GEVOLG VAN VERSCHILLENDE ONTWIKKELINGEN IS DE GRENS TUSSEN WERK EN PRIVÉ VERVAAGD. WAT DOET DAT MET MENSEN?

'Er is een verband tussen technologie en burn-out. Toen ik begon bij de RMU had ik op maandagochtend of na een korte vakantie slechts enkele brieven waar ik wat mee moest. Van tevoren wist ik niet dat ik deze brieven had gekregen, dus kon ik me er in mijn vrije tijd ook niet druk over maken. Toen het e-mailverkeer toenam, moest je van tijd tot tijd best even slikken op maandagochtend. De introductie van de smartphone heeft ervoor gezorgd dat we altijd en overal onze e-mails kunnen lezen en daardoor nóg gejaagder en rustelozier zijn geworden. De grens tussen werk en privé is daarmee steeds meer uitgewist. Durf je een mailtje van een collega dat op vrijdagavond om 20.00 uur binnenkomt nog tot maandag te laten wachten? Als je vroeger op vakantie ging, was het voor werkgever en collega's duidelijk dat je er niet was. Ze konden je niet bereiken en moesten het gewoon een week zonder je stellen. Nu ben je altijd bereikbaar, tenzij je je smartphone uitzet.'

Daags na het interview lanceerde de Partij voor de Arbeid een voorstel om werknemers het recht op onbereikbaarheid te geven. PvdA-Kamerlid Gijs van Dijk wil dat 'je zeker kunt zijn van een avond ongestoord op de bank zitten zonder allerlei mailtjes en appjes van je baas'. De partij

vindt dat het makkelijker moet worden om uit te rusten van werk en om werk en de zorg voor kinderen of anderen te combineren. Van Dijk waarschuwde dat veel mensen ziek thuis zitten vanwege de werkdruk en stress. Het zelf kunnen indelen van werktijden is volgens hem nodig. Evenals betere verlofregelingen.

WE KUNNEN VEEL MEER WERK VERZETTEN IN VEEL MINDER TIJD DAN VROEGER. GLOORT DE WERKDAG VAN ZES UUR?

'Nee. Heel vroeger werd gewerkt van zonsopgang tot zonsondergang. Toen het kunstlicht werd uitgevonden, werd dat zelfs nog wat opgerekt. Die acht uur die we nu werken, heeft niets te maken met voortschrijdende technologie. Het is niets meer of minder dan een sociale verworvenheid. Dat er een werkdag van zes uur voor in de plaats komt, lijkt me een illusie.'

NEDERLAND VERGRIJST. HOE MOET WERK EN ZORG GECOMBINEERD WORDEN?

'De afgelopen jaren is noodgedwongen de trend ingezet dat ouderen voor zorg eerst aankloppen bij hun eigen netwerk. Maar hoewel technologie en flexibilisering het werkenden mogelijk maakt om arbeid en zorg beter te combineren, kunnen vrijwilligers nooit al het werk van professionals

De introductie van de smartphone heeft ervoor gezorgd dat we altijd en overal onze e-mails kunnen lezen en daardoor nóg gejaagder en rustelozier zijn geworden. De grens tussen werk en privé is daarmee steeds meer uitgewist.

ondervangen. Al is het alleen maar dat ouders en hun volwassen kinderen steeds minder vaak bij elkaar in de buurt wonen. Met het oog op de vergrijzing lijkt het onvermijdelijk dat in de toekomst buitenlandse arbeidskrachten nodig zijn.'

WIE ZIJN DE WINNAARS EN VERLIEZERS IN HET WERK VAN DE TOEKOMST?

'Om in de terminologie van Marx te blijven: bourgeoisie en proletariaat hebben elkaar nodig. Het

kapitaal kan niet zonder mensen en andersom. Ik verwacht niet dat voortschrijdende technologie de balans tussen die twee groepen ingrijpend zal veranderen. Net als nu zullen er altijd schrijnende situaties blijven bestaan en dreigen telkens marginale groepen buiten de boot te vallen. Wat wel verandert: in de tijd van Marx wisten arbeiders door wie ze werden uitgebuit. Straks weten arbeiders dat niet meer, want het kapitaal heeft dan geen gezicht meer.'

ONTDEK UW GROEIPOTENTIE

ZULLEN WE GROEIEN?

Voor ondernemers,
managers en medewerkers

TOP 7 Klantvragen Bunt Groep

- 1** "Wij willen efficiënter werken en meer winst maken."
- 2** "Hoe dragen we ons bedrijf over aan de volgende generatie?"
- 3** "Ik wil een betere manager worden."
- 4** "Ik loop vast met mezelf."
- 5** "Het loopt niet lekker in ons team."
- 6** "Wij zijn veel te druk."
- 7** "Veranderingen in wetgeving en financiering dwingen ons anders te gaan werken."

Welkom bij Bunt Groep.

Galileilaan 23d, 6716 BP Ede
0318 - 83 02 26
info@buntgroep.nl
www.buntgroep.nl

groeï van mens en organisatie

Marxisme en marktisme

Weinig bekend is dat niet Marx' *Das Kapital* maar *Die Frau und der Sozialismus* (1879) van August Bebel het meest succesvolle geschrift in de marxistische literatuur was. 'Alle onderdrukking is een gevolg van de economische afhankelijkheid van de onderdrukten van de onderdrukker.' Volgens Bebel werd 'de vrouw' onderdrukt door het monogame huwelijk en het gezin. Individuele economische zelfstandigheid is, aldus Bebel, een noodzakelijke voorwaarde voor emancipatie (bevrijding). En 'maatschappelijke arbeid' – betaalde arbeid buitenshuis – is op haar beurt een voorwaarde voor individuele economische zelfstandigheid. In hun eigen bestwil moesten mensen daar zonodig toe worden gedwongen.

Rousseau had in 1762 al betoogd dat mensen niet zelf in staat zijn te bepalen wat het beste voor hen is en daarom moeten worden 'gedwongen vrij te zijn', waarna ze zullen inzien dat ze zich eerder hebben vergist.

Volgens het marxisme worden mensen geconditioneerd door de economische verhoudingen: het bewustzijn bepaalt niet 'het zijn', maar het bewustzijn wordt – omgekeerd – bepaald door 'het zijn', de economische verhoudingen. Wordt die onderbouw aangepast, dan verandert daardoor óók het bewustzijn. Het is ironisch dat het marxisme, zich opwerpend als de grote tegenstander van het kapitalisme, daarmee een grote gelijkenis vertoont en dezelfde waardenhiërarchie heeft: het primaat van het materiële.

In de marxistisch-leninistische staten werden economische zelfstandigheid en arbeidsplicht grondwettelijk verankerd. Deze werden ook een belangrijk item in de tweede feministische golf.

Medio jaren tachtig merkte de jurist Huib Drion op dat het succes van het kapitalisme kan worden toegeschreven aan zijn vermogen producten van opstandigheid te absorberen en voor eigen doeleinden te gebruiken, inclusief de producten van marxistische denken. Dat geldt óók voor economische zelfstandigheid en verhoogde arbeidsparticipatie van vrouwen. In Nederland werden deze in 1985 zelfs expliciet als doelstelling van Nederlands overheidsbeleid geformuleerd.

Deze feministische doelstellingen kwamen de kapitalist goed van pas, aldus het feministische boegbeeld Fay Weldon (87) in een Volkskrant-interview. 'Zo konden ook de vrouwen gaan werken en geld voor hem verdienen, terwijl hij dankzij de grotere vijver van potentiële werknemers de salarissen laag kon houden'.

Jos Teunissen
Hoogleraar algemene staatsleer aan de Open Universiteit

Ruim twintig jaar lang was Leo Stevens met enthousiasme hoogleraar fiscale economie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Studenten begroette hij persoonlijk bij de ingang van de collegezaal. Sinds zijn emeritaat in 2006 mist hij dat structurele studentencontact. Maar zijn levendige passie voor een rechtvaardig en geloofwaardig belastingstelsel bleef onverminderd groot.

Belastingstelsysteem zucht onder gebrek aan geloofwaardigheid

Interview met dr. L.G.M. Stevens,
emeritus hoogleraar fiscale economie

Maandagmorgen is niet het meest optimale tijdstip voor een college 'Fiscale economie'. Dat had Stevens wel in de gaten. 'Bij de ingang van de collegezaal zag ik de studenten komen aanlopen vanaf de tramhalte. Sommigen monter. Die hadden er wel zin in. Anderen sloften als zombies. Ze hadden blijkbaar een zwaar weekend gehad. Ik zei ze gedag en keek ze aan. Voor zover dat ging natuurlijk', voegt Stevens met een twinkeling in de ogen toe. 'Waarom ik daar bij de ingang stond? Vooral om duidelijk te markeren dat

de studenten *mijn* collegezaal binnenkomen. Wanneer ik twee minuten te laat gehaast binnen zou komen rennen, dan draait de situatie om. Dan kom ik namelijk *hún* collegezaal binnen. Een kwestie van engagement tonen.'

BELASTINGEN. OP HET EERSTE GEZICHT IS DAT VOOR VEEL MENSEN EEN TAAIE EN SAAIE MATERIE.

'Wanneer ik alleen maar theorie zou behandelen, dan wel, ja. Maar heel bewust begon ik mijn

Heel bewust begon ik mijn colleges vaak met een voorbeeld uit het nieuws. Bijvoorbeeld: 'Vanmorgen stond in de krant dat de dividendbelasting zal worden afgeschaft.'

colleges vaak met een voorbeeld uit het nieuws. Bijvoorbeeld: 'Vanmorgen stond in de krant dat de dividendbelasting zal worden afgeschaft.' Wat vind je daarvan? Huh? Staat dat in de lesstof, meneer? Nee, daar staat het niet in. Maar ik vind het als docent van belang om dat wat er in de buitenwereld gebeurt, naar binnen te halen. Zo maak je de lesstof toegankelijk en relevant voor de studenten.'

'Onderwijzen is ook de nieuwsgierigheid prikkelen. Soms anekdotisch door ze bij een complex onderwerp als het pensioenstelsel te bedanken

dat dat ze zo ontzettend aardig voor me zijn. Aardig, hoezo? Nou, ik heb anderhalf jaar verplicht militaire dienst moeten vervullen, voorafgaand aan mijn maatschappelijke loopbaan. Maar voor die anderhalf jaar diensttijd krijg ik nu een hoogleraarspensioen. Toch wel lief van jullie om daaraan mee te willen betalen. Verbazing in de zaal. Hoezo? Maar dan zijn de geesten rijp om te willen weten wat het verschil is tussen een eindloon- en een middelloonstelsel en wat de financiële consequenties daarvan zijn.'

'Als wetenschapper moet je continu kijken naar de samenleving en nagaat wat er zoal op jouw wetenschapsgebied gebeurt. Mijn taak als docent is om studenten daar 'ontvankelijk' voor te maken.'

U BENT NOG STEEDS ACTIEF ALS DOCENT?

'Niet meer op de Erasmus Universiteit. Wel verzorg ik lezingen voor belastinginspecteurs, voor belastingadviseurs en ondernemers. Tegenwoordig vooral op beleidsmatig terrein.

Over prof. dr. L.G.M. Stevens

Leo Stevens (Belfeld, 1944) promoveerde in 1980 op de dissertatie 'Belasting naar draagkracht'. Van 1986 tot 2006 was hij hoogleraar fiscale economie aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam. In 2008 werd hij door de regering benoemd tot kroonlid van de Sociaal-Economische Raad. In maart van dit jaar nam Stevens afscheid van dit adviesorgaan. De heer Stevens was als onafhankelijk wetenschappelijk adviseur betrokken bij de Belastingherziening 2001. Ook maakte hij deel uit van verschillende SER-commissies. Hij was voorzitter van het door het kabinet ingestelde Ondernemersklankbord Regeldruk. Voor MKB-Nederland schreef hij in 2005 het middellange termijn advies 'Voluit vooruit voor het MKB'. In 2008 verzorgde hij de Willem Drees Lezing onder de titel 'Naar een solidaire participatiemaatschappij'. Stevens publiceerde een groot aantal studieboeken en artikelen over fiscaal beleid, waaronder het boek *Fiscale Fascinatie. Fiscaal beleid 2006* (Deventer 2006) en recent (met Arjan Lejour) *Geloofwaardig belasting heffen. Fiscale uitdagingen voor nu en later* (Deventer 2016).

Belastingambtenaren probeer ik bijvoorbeeld vertrouwd te maken met het begrip rechtsstaatelijkheid. De gedachte dat je als belastinginspector alleen maar de regels hoeft toe te passen en dat al het recht in de wet zou staan, is misplaatst. Natuurlijk is er wel een sterke relatie tussen de wet en het recht; de wet is immers de werkvloer van het recht. In dat opzicht zijn universitaire opleidingen te nadrukkelijk bezig met zekerheden uit te stralen in de richting van studenten. De nadruk ligt te zeer op reproductie en gaat te weinig over moraliteit en reflectie. Alsof zij fiscale ingenieurs opleiden. Maar als belastinginspecteur ben je geen automaat of verlengstuk van een computer, nee, je moet de zin van de wettelijke regels beoordelen en toepassen in de praktijk, met inachtneming van de principes van rechtvaardigheid en rechtszekerheid. Mijns inziens moet je studenten de samenhang der dingen laten zien. Het is heel belangrijk om jonge mensen een brede academische basis mee te geven.'

'Onlangs kwam in het nieuws dat er specifieke afspraken waren gemaakt met Shell over het betalen van belasting. Zulke afspraken heten *rulings* in het jargon. Dergelijke rulings hebben tot veel maatschappelijke ophef geleid. Met name in de politiek wilde men – met voorbijgaan aan de nuances in het gevoerde rulingsbeleid – daadkrachtig optreden en betrok men de stelling: Die *rulings*, dat is niks, daar moeten we vanaf. Kijk, daar ligt een taak voor de wetenschapper om de gewenste nuance in het maatschappelijke debat te brengen. Dat kan bijvoorbeeld een praktijkvoorbeeld over de verpakkingenbelasting. Een vrij onnozel probleem, zo lijkt het. Het gaat over een waxinelichtje. Dat zit in een aluminium-achtig kuipje. Nu moest de belastingrechter beslissen over de vraag of dat bakje nu wel of geen verpakking was. In eerste instantie zei de rechter: Nee, het is geen verpakking, want een waxi-

nelichtje kan niet veilig branden zonder dat bakje. Dus dat maakt onderdeel uit van het product. Maar in hoger beroep stelde een andere rechter vast dat het bakje wel een verpakking is. Rechtsvinding is een lastig en boeiend proces.'

EYEOPENER

'In dit soort kwesties van rechtsbedeling komt een breder palet van invalshoeken aan de orde. Hoe ga je om met de gerechtvaardigde vraag van de fabrikant van zulke waxinelichtjes om rechtszekerheid? Voordat hij een prijsaanbieding aan zijn afnemers doet, moet hij immers wel weten of hij al dan niet verpakkingenbelasting moet betalen. Het zou toch vreemd zijn als je in zo'n situatie als belastinginspector geen afspraken zou mogen maken met die ondernemer. Je kunt bijvoorbeeld met hem afspreken dat zolang de rechter niet anders beslist, het bakje geen verpakking is en hoe je bij een latere andersluidende beslissing deze afspraak aanpast. Dan hoeft hij dus voorlopig geen verpakkingenbelasting te betalen. Wat is daar mis mee, met zo'n afspraak? In een rechtsstaat wordt gewikt en gewogen tussen rechtvaardigheid en rechtszekerheid. Uiteraard moet de belastinginspector aanvoelen wanneer de behoefte aan rechtszekerheid reëel is en zal hij geen ruling afgeven in gevallen die gericht zijn op grensverkenkende belastingconstructies'.

Ik vond het geweldig uitdagend om zo'n lezing te houden over ethiek. Het paste in mijn overtuiging dat economie – en zeker fiscale economie – geen exacte wetenschap is, maar een gedragswetenschap.

‘Zo’n praktijkcasus fungeert als eyeopener. Daardoor wordt de hele discussie spannend en boeiend. Helemaal geen rulings? Dat gaat dus niet werken. Om de eenvoudige reden dat de wetgever niet het begrip ‘verpakking’ in de wet zo scherp en omvattend kan definiëren dat dit voor alle situaties meteen duidelijk is.’

‘Studenten die tijdens hun opleiding met allerlei zekerheden vertrouwd zijn gemaakt, komen er later in de praktijk achter dat zij die zekerheden weer moeten inleveren. Ze krijgen er twijfel voor terug. Voor belastinginspecteurs en belastingadviseurs is het van groot belang dat zij, geconfronteerd met die onzekerheid, in staat zijn om te zoeken naar de juiste oplossingen. Die oplossingen liggen niet simpelweg voor het oprapen. Dat blijkt wel uit de casus van het waxinelichtje en een groot aantal andere door het leven van alledag opgeroepen interpretatieproblemen. Helaas is een van de huidige problemen bij de Belastingdienst dat er te weinig balans is tussen de taakinvulling van inhoudsdeskundigen die gericht zijn op gerechtvaardigde wettoepassing en die van managers die vooral oog hebben voor het efficiënte verloop van de grootschalige elektronisch gestuurde werkprocessen. Het gaat erom de kwalitatieve en kwantitatieve aspecten van belasting heffen te verenigen in deugdelijk gevoerd beleid.’

DE NORM VAN EFFICIENCY VERDRINGT ANDERE WAARDEN?

‘Ja, als er alleen maar op efficiency wordt gestuurd, dan is het gevolg dat andere waarden in de verdrukking komen. Bij belastingheffing is het altijd zoeken naar een balans tussen efficiency en rechtvaardigheid. Het gaat erom dat iedereen bij de Belastingdienst – van minister tot medewerker – die balans weer op het netvlies krijgt.’

WAT U HIER BENOEMT, BETREFT EEN ETHISCHE AFWEGING. VOOR HET VAK ETHIEK HEBBEN ECONOMEN ECHTER NIET ALLEMAAL EVENVEEL BELANGSTELLING, OM HET VOORZICHTIG UIT TE DRUKKEN.

‘In 1997 heb ik een publicatie over belastingethiek geschreven.¹ Ik werd toen uitgenodigd door een ethisch genootschap om een publiekslezing te houden over ethiek in mijn vakgebied, de fiscale economie. Het jaar ervoor had dit genootschap de bekende historicus Geert Mak gevraagd om over ethiek in de geschiedschrijving te vertellen, over de betrouwbaarheid van historisch onderzoek. Ik vond het geweldig uitdagend om zo’n lezing te houden over ethiek. Het paste in mijn overtuiging dat economie – en zeker fiscale economie – geen exacte wetenschap is, maar een *gedragswetenschap*. Maar ik bemerkte ook dat je in de academische omgeving met dergelijk grensoverschrijdende visies nauwelijks kon scoren. Wie houdt er zich nou in hemelsnaam bezig met zoiets ongrijpbaars als belastingethiek? De regels en normen staan toch gewoon in de wet? Wat valt daar nu nog meer over te zeggen? De moraliteit en de verhoudingen tussen wet en recht en hun relatie met de ethiek kwamen in universitaire fiscale opleidingscurricula dan ook maar amper aan de orde. Maar voor de rechtsontwikkeling maakt het wel verschil of je uitgaat van een plichtmoraal of een aspiratiemoraal.’

WILT U DIT TOELICHTEN?

‘In de wet staan afdwingbare normen. Volgens de plichtmoraal hoeft je niet meer te doen dan de wet verlangt. Sterker: je kunt ook de randen van de wet opzoeken en allerlei constructies verzinnen die ervoor zorgen dat je zo min mogelijk belasting betaalt. Dan ben je gericht op het minimum. Je voldoet nog steeds aan de wettelijke norm, maar de rechtsvraag is: doe je daarmee

ook recht aan de bedoeling van de wetgever? De waarden die de wetgever tot uitdrukking brengt in de wet zijn immers niet gericht op het minimum, maar op het maximum. Iemand die zich door die waarden voelt aangesproken, zal beseft niet tot de bodem gaan, maar uit oogpunt van het maatschappelijk belang zijn eerlijke aandeel in de belastingen willen bijdragen. Dan hebben we het over aspiratiemoraal, waarbij de 'fair-share'-benadering past. Die ligt op het ethische vlak. De Belastingdienst kan echter niemand die ethische normen opleggen. De ethiek is immers geen afdwingbare rechtsnorm. In het maatschappelijke debat staan ethische normen en rechtsnormen vaak met elkaar op gespannen voet. Iedereen heeft zijn eigen opvattingen over het *wenselijk* recht, maar in het rechtsverkeer is het *geldend* recht bepalend.'

HOE BRENG JE STUDENTEN DE BEGINSELEN VAN ETHIEK BIJ?

'Op dit soort thema's moet je studenten bevragen, laten nadenken en kennisbronnen aanreiken. Universiteiten zijn er niet om reproduceerbare kennis van docenten over te trechteren in het studentenbrein. Het gaat om hun academische vorming. Om efficiency-redenen worden tentamens vaak afgenomen in de vorm van gesloten multiplechoicevragen. Maar eigenlijk is dit tegendraads aan wat een universiteit zou moeten nastreven. Je moet studenten die zich verdiepen in belastingrecht in de collegezaal ook laten twijfelen over vragen naar billijkheid en redelijkheid. Je moet ze inspireren en enthousiasmeren om het bouwwerk te bevatten en ze uitdagen mee te bouwen aan een deugdelijk belastingstelsel. Aan de hand van praktijkvoorbeelden kunnen zij leren hoe je wettelijke normen op een rechtvaardige manier uitlegt en toepast. Ze moeten leren met een kritische blik te kijken naar het geldende belastingstelsel. Daarin weer-

In het maatschappelijke debat staan ethische normen en rechtsnormen vaak met elkaar op gespannen voet. Iedereen heeft zijn eigen opvattingen over het wenselijk recht, maar in het rechtsverkeer is het geldend recht bepalend.

spiegelen zich de in de samenleving werkzame machten en krachten op een fascinerende manier. Studenten moeten als jongste generatie meedenken over een toekomstgericht belastingstelsel.'

WAT BETEKENT DIT VOOR HET BELASTINGSTELSEL? VOLGENS MIJN WAARNEMING SPOREN DE WETTELIJKE REGELS DIE DE BELASTINGDIENST MOET HANTEREN NIET ALTIJD MET DE NORM VAN GELIJKHEID EN HET UITGANGSPUNT VAN BELASTEN NAAR DRAACKRACHT.

Stevens veert op: 'Eén van de grote uitdagingen is een voor de samenleving passend belastingstelsel te bouwen én te onderhouden. De belastingheffing is een van de pijlers van onze rechtsstaat en moet een vertrouwensbasis leggen voor de economische – of beter gezegd: de maatschappelijke – ordening. Belasting is de prijs van de verzorgingsstaat. Die prijs moet geloofwaardig zijn. Ik had het voorrecht als onafhankelijke wetenschapper samen met Gerrit Zalm en Willem Vermeend in het perspectief van de millenniumwisseling te mogen bouwen aan de herziening van de inkomstenbelasting. Een van de opzichtige vernieuwingen was de vermogensrendementsheffing. Eind jaren 90 was de

De kwaliteit van fiscale wetgeving laat te wensen over. Toenemend gebrek aan aandacht voor de uitvoerbaarheid van de belastingregels brengt de Belastingdienst in diskrediet.

vermogensrendementsheffing een heel vanzelfsprekende oplossing. We kozen voor een robuuste regeling voor het belasten van inkomsten uit vermogen. Talloze belastingconstructies waarmee vermogende burgers de hoge progressieve tarieven van de toenmalige inkomstenbelasting wisten te vermijden, werden daarmee in één klap van tafel geveegd. Op basis van de omvang van het vermogen, na aftrek van een vrijgestelde voet, werd proportioneel belasting gegeven: 30% over een verondersteld rendement van 4%. De introductie van deze regeling in 2001 verliep prima. Maar thans is die heffing een van de meest verguisde regelingen. Een belastingstelsel moet zorgvuldig onderhouden worden en de overheid moet de geloofwaardigheid ervan op orde houden. Op dat punt is de wetgever bij de vermogensrendementsheffing zeer nalatig geweest. Hij hield krampachtig vast aan die 4 procent fictief rendement, terwijl de rente de afgelopen jaren steeds verder is gedaald. Dan moet je niet verbaasd opkijken als mensen zich hierover boos maken. En zeker als je als 'oplossing' aan de fictie nog een extra fictie toevoegt, namelijk dat iedereen wordt geacht rendementsbewust te zijn en wordt belast volgens een oplopende staffel van 'haalbare' rendementspercentages, óók als je kiest voor niet-financieel gedreven spaar- of beleggingsvormen. Terechte boosheid, want je komt gaan-

deweg uit bij een situatie die kerkvader Augustinus reeds omschreef als gelegitimeerde diefstal.'

WAAROM HOUDEN POLITICI VAST AAN DIE 4% FICTIEF RENDEMENT? EN IS DAT VERSTANDIG?

'In feite wil de belastingwetgever de miljarden aan inkomsten die deze vermogensrendementsheffing oplevert niet missen. Maar hij ziet daarbij over het hoofd dat de budgettaire dominantie niet zonder meer bovengeschild mag zijn aan de rechtsbeginselen. Rechtvaardigheids- en doelmatigheidsopvattingen moeten zorgvuldig ten opzichte van elkaar worden afgewogen. Als mensen de belasting zeer onredelijk vinden, wordt de belastingweerstand hoger. Daardoor neemt de neiging toe om constructies te bedenken die leiden tot het ontwijken, vermijden of zelfs ontduiken van belastingen. De overheid is daarover dan weer verbolgen, terwijl ze zelf de rechtskracht van de belastingheffing uitholt. We moeten er veel intensiever voor knokken de vele geloofwaardigheidsstekorten in ons belastingstelsel weg te werken.'

PLEIDOOI VOOR STAATSFONDS

Stevens loopt naar zijn boekenkast, zoekt het *Weekblad Fiscaal Recht* op waarin hij onlangs een column schreef. De hoogleraar krijgt pretlichtjes in zijn ogen: 'Kijk, dat is ook de lol van het combineren van wetenschappelijke artikelen en columns. In columns kun je je wat meer vrijheid veroorloven en het beleid wat scherper op de korrel nemen. Zo bepleitte ik in mijn column van 4 oktober jongstleden² te komen tot een staatsfonds voor box-3-slachtoffers. Want als de overheid het nou allemaal zo zeker weet, dat naarmate het vermogen groter is, je ook meer financieel rendement behaalt, dan is toch de oplossing dat de overheid zelf een groot staatsfonds creëert

waarin ieder die dat wil z'n spaarcenten kan onderbrengen. De overheid keert dan aan iedere deelnemer jaarlijks het wettelijke vermogensrendementspercentage uit. De meeste spaarders zullen daarmee zeer tevreden zijn en zonder morren 30% belasting daarover betalen. Probleem opgelost, toch?!

EEN KNIPOOG MET EEN TRAAN

'Zo'n column is natuurlijk met een knipoog geschreven, zegt Stevens er nadrukkelijk bij. Maar wel eentje met een traan. Want de fiscaal econoom vervolgt zijn betoog heel stellig: 'De kwaliteit van fiscale wetgeving laat te wensen over. Toenemend gebrek aan aandacht voor de uitvoerbaarheid van de belastingregels brengt de Belastingdienst in diskrediet. Voorts heeft een reeks van recentelijk ingebouwde of bewust aangebrachte geloofwaardigheidstekorten veel afbreuk gedaan aan het vertrouwen in de overheid. We stonden al stil bij de vermogensrendementsheffing. Maar eveneens werd een substantiële belastingdrukverhoging op gecamoufleerde wijze doorgevoerd door de algemene heffingskorting en arbeidskorting inkomensafhankelijk te maken en de verzilveringsmogelijkheid op gezinsniveau (de zogenoemde *aanrechtssubsidie*) te beperken. Daardoor werd de belastingdrukverhouding tussen alleen- en tweeverdieners steeds schever. Vooral de aanrechtssubsidie is daarbij de grote boosdoener. De afbouw daarvan dendert door totdat in 2023 het nulpunt wordt bereikt. Gezinnen met inkomsten uit vermogen kunnen zich daaraan evenwel gemakkelijk onttrekken via toerekening van dat inkomen aan de partner met het laagste inkomen. Die mogelijkheid is doorgaans niet weggelegd voor de gezinnen met lage gezinsinkomens. Dit soort onevenwichtige effecten ondergraven de geloofwaardigheid van de wetgever en is ook in strijd met het draagkrachtbeginsel.

DE SGP PLEIT IN HAAR LAATSTE VERKIEZINGSPROGRAMMA VOOR INTRODUCTIE VAN HET SPLITSINGSTELSEL. HOE KIJKT U DAAR TEGEN AAN?

Stevens glimlacht: 'In 1986, bij de aanvang van mijn academische loopbaan hield ik in mijn oratie een pleidooi voor het splitsingsstelsel.³ Dat idee is door de Nederlandse belastingwetgever nooit overgenomen. Dit steunde op een evenwichtige toepassing van het gelijkheids- en draagkrachtbeginsel. Uiteraard speelt daarbij de definitie van draagkracht een cruciale rol. Is dat individuele draagkracht of gezinsdraagkracht? Verder de vraag of echtparen zelf mogen beslissen over de onderlinge verdeling van zorgtaken of dat dit van bovenaf door de overheid moet worden opgelegd. Overigens is het merkwaardig dat de belastingwetgever aan de ene kant nadrukkelijk stelt: wij bemoeien ons niet met het afdwingen van bepaalde rolpatronen. Terwijl je anderzijds moet vaststellen dat dit in werkelijkheid aan de orde van de dag is. Ook dat is ongelukkig.'

'In 2006 heb ik mijn afscheidsrede gehouden over fiscaal gezinsbeleid.⁴ Toen heb ik gekozen voor een eigentijdse variant van het splitsingsstelsel. De afschaffing van de eerder genoemde aanrechtssubsidie kwam toen snel naderbij. In 2007 heeft het kabinet van PvdA, CDA en ChristenUnie het besluit daartoe genomen. Dat heeft mij verbijsterd. Want werkelijk, het was zó logisch wat ik in mijn eerste oratie voorstelde. Het was te voorzien dat de afschaffing van de 'aanrechtssubsidie' zou leiden tot een geweldige scheefgroei. Dit dossier volg ik al jarenlang en op basis daarvan moet ik vaststellen dat elke regeringscoalitie dat probleem gewoon onder het tapijt heeft geschoven. Men liet de scheefgroei dus gewoon voortwoekeren.'

In 2007 heeft het kabinet van PvdA, CDA en ChristenUnie het besluit daartoe genomen. Dat heeft mij verbijsterd. Het was te voorzien dat de afschaffing van de 'aanrechtssubsidie' zou leiden tot een geweldige scheefgroei.

Bij de laatste kabinetsformatie is besloten om er iets aan te gaan doen. 'Het klopt dat het kabinet zei: 'We gaan er wat aan doen'. Maar men doet vervolgens helemaal niets dat de zaak in de goede richting ombuigt. Dat vind ik helemaal stuitend. Vorig jaar heb ik een publicatie geschreven over de ontwikkeling van de inkomensverhoudingen. Daarin heb ik laten zien dat de alleenverdieners stelstelmatig de klos zijn als het gaat om het betalen van belasting. Ik blijf dit probleem aan de kaak stellen tot het is opgelost.'

WAAR KOMT DE WEIGERING VANDAAN OM HET PROBLEEM VAN DE SCHEFGROEI SERIEUS AAN TE PAKKEN?

'Heel simpel: het is gewoon een taboe.'

DE SGP STELDE IN HAAR VERKIEZINGSPROGRAMMA IN 2017 HET SPLITSINGSTELSEL VOOR EN LIET DAT DOOR HET CENTRAAL PLANBUREAU (CPB) DOORREKENEN. VERVOLGENS STELLEN 'S LANDS REKENMEESTERS DAT DIT IDEE BIJZONDER SLECHT UITPAKT VOOR DE ARBEIDSPARTICIPATIE.

'In het licht van deze opmerking vind ik het bijzonder boeiend dat ik van het CPB de uitnodiging kreeg om op een symposium over deze thematiek het woord te voeren. Daarbij heb ik bewust niet de benaderingswijze van economen

gekozen die vooral kijken naar effecten van fiscale maatregelen voor de arbeidsmarktparticipatie enzovoorts. Maar heel basaal heb ik de vraag aan de orde gesteld: wat noemen wij draagkracht? Wat daar zit volgens mij de kern van het probleem.'

IK HEB HET GEVOEL DAT DE CPB'ERS SERIEUS DENKEN DAT MENSEN MET DE CALCULATOR IN DE HAND ZITTEN OM TE BEREKENEN HOEVEEL UREN ZE PER WEEK MINDER GAAN WERKEN ALS ER EEN SPLITSINGSTELSEL KOMT.

'Ik denk dat het nog een stap verder gaat. Volgens mij zijn in de beleidsmatige afwegingen de effectiviteitsoverwegingen overheersend ten opzichte van de rechtvaardigheidsopvattingen. Daarom was het wel aardig om juist aan CPB-economen duidelijk te maken waartoe hun effectiviteitsinstrumenten uiteindelijk hebben geleid. En ook om duidelijk te maken dat welzijn een breder begrip omvat dan we kunnen aflezen aan de groei van het bruto binnenlands product. Hopelijk gaat men langzamerhand inzien dat die onevenwichtigheid in aan te leggen beleidscriteria indringender ter discussie moet worden gesteld. Het gaat niet om een natuurverschijnsel, we hebben het probleem zelf gecreëerd door onze overwaardering van de (economische) effectiviteit.'

OVER EFFECTIVITEIT GESPROKEN: HET SUBSIDIËREN VAN KINDEROPVANG LEIDT NAUWELIJKS TOT EXTRA ARBEIDSMARKTPARTICIPATIE.

'Mijn persoonlijke opvatting is dat het goed is voor kinderen om al op jonge leeftijd kennis te maken met hun leeftijdgenootjes. Uit educatief oogpunt moet het opvoeden van kinderen niet in een al te grote beslotenheid plaatsvinden; wél in geborgenheid. De overheid stimuleert de kinderopvang. Daarvoor kunnen allerlei argumen-

ten worden aangevoerd. Maar daarbij moet zij altijd bedenken dat de ouders de primaire verantwoordelijkheid voor de opvoeding hebben.’ Ik heb er als Kroonlid in de Sociaal Economische Raad van harte aan meegewerkt om de bekostiging van de voorschoolse opvang consistent en laagdrempeliger te maken. Zodat mensen niet om financiële redenen ervan zouden afzien, maar tot een bewuste en betaalbare keuze konden komen.’

INMIDDELS STEUNT DE SGP IN DE GEMEENTE NUNSPEET OOK DE DEELNAME VAN KINDEREN AAN DE VOORSCHOOLSE OPVANG OM TAALACHTERSTANDEN OP DE BASIS-SCHOOL TE VOORKOMEN.

‘Het lijkt mij een goede zaak om het al dan niet gebruik maken van kinderopvang uit de taboesfeer te halen. Laten we inlevingsvermogen aan de dag leggen. Als ouders met verschillende opvattingen kun je elkaar bevragen: waarom doe je dat zus of zo? Wanneer je elkaars motieven kent, argumenten aanhoort en er dan discussie over hebt, snap je ook beter wat er aan de hand is. Intussen kun je elkaars verschillende keuzes blijven respecteren.’

‘De waarde van goede taalontwikkeling staat bij mij buiten kijf. Daarbij gaat het erom dat je zaken en gevoelens goed leert verwoorden. Dat doe je als kind allereerst in je moedertaal. Als je dat eenmaal goed onder de knie hebt, kun je het vervolgens ook leren in een andere taal.’

U BENT RUIM TWAALF JAAR TERUG MET EMERITAAT GEGAAN, MAAR BLIJFT NOG IMMER ACTIEF EN BETROKKEN BIJ POLITIEKE EN MAATSCHAPPELIJKE DISCUSSIES. BEWONDERENSWAARDIG.

‘Ik ben gewoon een bevoorrecht mens. Ik mag werkzaam zijn in een fascinerend vakgebied –

de fiscale economie – en vindt het uitdagend om de wetenschappelijke inzichten in te brengen in het maatschappelijke debat. De maatschappij staat voor grote uitdagingen en het geeft voldoening behulpzaam te mogen zijn bij het zoeken naar verbeteringsmogelijkheden die het maatschappelijke welzijn ten goede komen.’

HEEFT U MET AL UW KRITIEK OP HET GEBREK AAN GELOOFWAARDIGHEID VAN HET BELASTINGSTELSEL SOMS NIET DE NEIGING DE HANDDOEK IN DE RING TE WERPEN?

‘Nee, volstrekt niet! Ik ben geen cynicus. Ik kies steeds voor constructieve, opbouwende kritiek. Dat heeft in hoge mate te maken met mijn onderwijsverleden. Cynisme past niet in het onderwijs. En ik ben bovendien een adept van het Rijnslandse model en pleitbezorger van een inclusieve samenleving waarvan de SER en andere instellingen die als het poldermodel worden getypeerd, de dragende instituties zijn van de overlegeconomie, waarin het rentmeesterschap als dragende waarde een centrale rol speelt. We moeten weerstand bieden aan de overheersende consumptiedrang waarmee grondstoffen allemaal door de productielijn worden heen gejaagd zonder dat we ons afvragen wat dat voor het nageslacht voor consequenties kan hebben.’

We moeten weerstand bieden aan de overheersende consumptiedrang waarmee grondstoffen allemaal door de productielijn worden heen gejaagd zonder dat we ons afvragen wat dat voor het nageslacht voor consequenties kan hebben.

‘Ik wil gewoon een verantwoorde houding in deze samenleving aannemen. Ik volg mijn overtuiging en passie. Vanuit mijn vakgebied en interesse wil ik aan anderen duidelijk maken dat het belastingstelsel in onze samenleving een sleutelrol vervult. Zo’n stelsel heeft een oriëntatiepunt nodig, een belangrijke waarde zoals duurzame rechtvaardigheid, die leidend is bij het zoeken naar oplossingen voor maatschappelijke problemen.’

SINDS 2001 IS HET NEDERLANDSE BELASTINGSTELSEL OPGETUIGD MET ALLERLEI EXTRA MAATREGELEN. ONDERHAND IS HET TOPZWAAR GEWORDEN. GELET OP DE ECONOMISCHE CONJUNCTUUR, ZOU DIT EEN GUNSTIGE TIJD VOOR HERVORMING VAN HET BELASTINGSTELSEL ZIJN. MAAR GELET OP DE POLITIEKE OMSTANDIGHEDEN, LIJKT HET TIJ ONGUNSTIG.

‘Maar dat weerhoudt mij er niet van om met voorstellen te komen. Met alternatieven. Politiek gezien lijkt het onbegonnen werk. Dat komt vooral door de algemene politieke constellatie, waarin politici en partijen primair vooral voor hun eigen achterban willen scoren. Het sluiten van compromissen wordt in toenemende mate afgestraft. Dan worden politici in plaats van leiders, volgers en regeert de waan van de dag. Dat spoort met het populistische denken, met als parool: eigen belang eerst. Dit sentiment legt een bom onder de solidariteit. Het maakt het moeilijk om met z’n allen ergens de schouders onder te zetten om collectieve voorzieningen in stand te houden die voor onze samenleving, voor ons allemaal, van groot belang zijn. Voorzieningen die we slechts gezamenlijk en via de belastingheffing tot stand kunnen brengen.’

‘In de politiek zie ik van tijd tot tijd hoog oplopende discussies. Het debat over het al dan niet af-

schaffen van de dividendbelasting is daar een voorbeeld van. Uiteraard heb ik begrip voor de daarbij oplaaiende emoties; daar spreekt ook betrokkenheid uit. Maar wat ik niet snap is dat het tijdens de laatste Algemene Politieke Beschouwingen over vrijwel niets anders meer ging. Uiteindelijk is de dividendbelasting slechts een relatief onbelangrijk element in de rijksbegroting. Als het parlement zich daar zo op fixeert, blijft de bredere visie op het geheel sterk onderbelicht. Dan vraag je je af: waar moet het met ons belastingstelsel naar toe?’

‘Voor een belastinghervorming is het tijdsgezicht niet gunstig, maar wel urgent. Ik constateer dat veel mensen zich veel nadrukkelijker storen aan de ongeloofwaardigheid van het systeem, met al zijn onrechtvaardigheden en inconsistenties. Mijn pleidooi start daarom bij de vraag: Wat is allereerst en het allermeeleste nodig? Ik stel voor het hervormingsproces uit te voeren in drie fasen. De eerste fase is het verwijderen van de onrechtvaardigheden uit het huidige stelsel. Vaak zijn die er na 2001 ingeslopen. De tweede fase is: maak de taboes bespreekbaar. En de derde is het aanpakken van structurele maatschappelijke problemen.’

AAN WELKE TABOES DENKT U DAN VOORAL?

‘Als eerste het woningdossier. De hypotheekrenteaftrek is bedoeld als stimulans voor het eigen woningbezit. Maar het effect ervan is dat de huizen veel duurder zijn en in de praktijk blijkt dat vooral hogere inkomens hiervan profiteren. Dan moet je toch eens de vraag onder ogen zien of de 7 miljard euro die deze regeling jaarlijks kost, niet beter benut kan worden voor een algehele tariefsverlaging.’

‘Ten tweede zijn er de ondernemersfaciliteiten. Die veroorzaken ongelijkheid tussen werken-

den. Neem bijvoorbeeld twee bouwvakkers. De een is zzp'er, de ander is in loondienst. Ze hebben beiden hetzelfde bruto arbeidsinkomen, maar hun netto beloningen zijn zeer verschillend. Dat geldt ook voor hun sociale zekerheid. Bovendien werken de fiscale effecten op een onlogische manier door in het toeslagenstelsel. Als beide bouwvakkers in vergelijkbare huurhuizen wonen met gelijke huur krijgt de zzp'er door zijn zelfstandigenaftrek meer huurtoeslag dan de werknemer. Dat is toch niet uit te leggen?

'Een derde taboe betreft de veelheid aan inkomensafhankelijke premies en kortingen, zo'n 120 in totaal. Verder doen zo'n 4,5 miljoen huishoudens een beroep op een of meer toeslagen. Die kunnen beter worden gericht op die gevallen waarin inkomensondersteuning echt nodig is.'

'Als je deze drie taboes aanpakt en tegelijk het belastingstelsel vereenvoudigt, kan het belas-

tingtarief voor inkomens tot € 55.000 naar 33,8%, terwijl de hogere inkomens met 43,8% worden belast. Ik heb dat samen met mijn Leidse collega Koen Caminada uitgewerkt in een blauwdruk voor belastingherziening.⁵

EN DE DERDE FASE?

'De laatste stap behelst de aanpak van structurele maatschappelijke problemen. Daar zaten we in 2001 ook al mee, denk aan de milieuproblematiek. Passende fiscale maatregelen zijn hiervoor nodig. Maar voor een deel kan Nederland dit niet zelfstandig af, omdat er weglekeffecten optreden. Voor grensoverschrijdende problemen zijn daarom Europese regelingen en afspraken nodig. Het is van belang om hierbij de aansluiting bij en verbinding te zoeken met de samenleving. Want met mooie groene idealen – en die spreken mij zeker aan – kun je al snel te ver voor de troepen uitlopen. Een compromis tussen idealisme en realisme is ook hier van wezenlijk belang.'

NOTEN

¹ L.G.M. Stevens, *Fiscus, ik ben je vriendje niet! Beschouwingen over Fiscale Ethiek* (Van Asperenlezing d.d. 17 december 1997), Deventer 1997.

² *Weekblad Fiscaal Recht* 2018/178, pp. 1234-1235.

³ L.G.M. Stevens, *Solidaire of solitair; de relevantie van de leefvorm voor het inkomensbeleid* (inaugurele rede Erasmus Universiteit Rotterdam), Deventer 1986.

⁴ L.G.M. Stevens, *Fiscaal gezinsbeleid. Afscheidscollege*, Deventer 2006.

⁵ Zie voor een uitwerking: Koen Caminada en Leo Stevens, 'Blauwdruk voor belastinghervorming', in: *Weekblad Fiscaal Recht* 2017/101, pp. 632-646.

RietvelddeJong economische en belastingadviseurs
RietvelddeJong interim consultancy

**Burgemeester Uilkensstraat 24
 2861 AE Bergambacht
 Telefoon: 0182 – 64 54 54
 Fax: 0182 – 35 76 55
 E-mail: info@rietvelddejong.nl
www.rietvelddejong.nl**

UW BEDRIJF IS ONZE ZORG!

VAN LAAR REKLAME | GROOT FORMAAT PRINTS

SCHAAL 1:1 OF GROTER?

ONTWERP & REALISATIE VAN:

- | Autobeledding | Reklameborden | Gevelreklame |
- | Lichtreklame | Bouwborden | Drukwerk | Reklamezuilen |
- | Promotiekleding | Relatiegeschenken | Groot formaat prints |
- | Presentatiesystemen | Vlaggen- en vlaggenmasten |

VAN LAAR
REKLAME

Bellstraat 15 | 3771 AH Barneveld
 (T) 0342 - 400 968 | (F) 0342 - 400 469
 (E) info@vanlaarreklame.nl | (I) www.vanlaarreklame.nl

Sallux | ECPM Foundation

Sallux is een vereniging die fungeert als het Wetenschappelijk Instituut (WI) van de Europese Christelijke Politieke Beweging (www.ecpm.info). Voorheen stond deze organisatie bekend als de Christelijke Politieke Vereniging voor Europa (CPFE). Sallux ondersteunt de ECPM, vooral op het gebied van politieke inhoud door pan-Europese samenwerking en de introductie van analyses, ideeën en beleidsopties. Sallux betekent "Zout en Licht".

De toepassing van relationeel denken en Bijbelse principes zijn op ieder onderwerp denkbaar. Sallux wil haar licht in het bijzonder laten schijnen over de volgende met elkaar verbonden onderwerpen: *familie, maatschappij, de EU (instituten en de volken), bescherming van het (menselijk) leven, de economie, mondiale problemen, het milieu en de fundamentele vrijheden.*

Dit doet Sallux door het:

- organiseren van **Inspirerende evenementen**
- uitbrengen van **Relevante publicaties en studies**
- ontwikkelen van **Creatieve en reële beleidsopties**
- bieden van een **nieuwe visie op de Europese maatschappij**
- pan-Europees **delen en uitwisselen van ideeën met gelijkgezinden**

Towards a **Relational Europe** | www.sallux.eu

'Laat het mes van twee kanten snijden'

Ir. Chris Stoffer, Tweede Kamerlid SGP

1. UNILEVER EN SHELL STAAN VOLOP IN DE BELANGSTELLING. DE EENVERDIENER HEEFT NOG STEEDS HET NAKIJKEN. HOE LANG NOG?

De eenverdiener heeft het zwaar in Nederland. De afgelopen jaren is de financiële positie van de eenverdiener steeds verder onder druk komen te staan. De SGP heeft daar de afgelopen jaren veel werk van gemaakt. Op dit moment zien we gelukkig dat de kloof niet groter wordt. Verder zien we in de Tweede Kamer steeds meer draagvlak om de kloof tussen eenverdiener en twee-verdiener te gaan verkleinen. Ik hoop en verwacht dat we de komende jaren stapje voor stapje de kloof gaan overbruggen.

2. JE HEBT GEPLEIT VOOR INVOERING VAN HET ROUWVERLOF. IS DAT NODIG ALS 'COMPENSATIE' VOOR DE GROTE WERKDruk? HOE DENKEN ANDERE PARTIJEN EROVER?

Bij de stemming over ons voorstel voor een recht op rouwverlof waren er 70 van de 150 stemmen vóór. Ik schat in dat daarnaast ook de ChristenUnie en het CDA positief tegenover ons voorstel staan. Dus wellicht is er in de komende jaren steun om het rouwverlof daadwerkelijk in te voeren.

Het wettelijk regelen van rouwverlof stellen wij voor, omdat we merken dat veel mensen het moeilijk hebben na een verlies in de directe familiekring. Een aantal kan een afspraak maken met de werkgever, maar velen ook niet. Het enige alternatief is dan ziek melden. Dat willen we voorkomen.

3. WE KOMEN HANDEN TEKORT. HOE MEER ARBEIDSPARTICIPATIE, HOE BETER, ZOU JE DENKEN. HOE KIJKT DE SGP HIER TEGENAAN?

De gemiddelde SGP'er heeft een hoogstaande arbeidsmoraal. Diezelfde SGP'er ziet dat er méér is dan betaald werk. Zorg voor het gezin,

Als we de energieconsumptie duurder maken en arbeid goedkoper, snijdt het mes aan twee kanten.

mantelzorg en vrijwilligerswerk zijn van essentieel belang om onze samenleving leefbaar te houden. Het is ook een Bijbelse opdracht om voor je kinderen en je naasten te zorgen. Dus wat de SGP betreft volop inzetten op arbeidsparticipatie, maar niet op het verplicht naar de arbeidsmarkt jagen van vrouwen.

4. DE SGP-FRACTIE PLEIT VOOR MINDER BELASTING OP ARBEID EN MEER BELASTING OP CONSUMPTIE EN GRONDSTOFFEN. WAAR DENK JE BIJ DAT LAATSTE CONCREET AAN?

We denken daarbij met name aan luxegoederen. Ofwel die zaken die niet direct nodig zijn voor het dagelijkse levensonderhoud. En aan milieu-belastende activiteiten.

In het algemeen zie je dat bij de verduurzaming van de energievoorziening veel arbeidsinzet nodig is. Die is schaars en wordt daardoor duurder. Als we energieconsumptie nu duurder maken en arbeid goedkoper, snijdt het mes aan twee kanten.

Ik noem ook de vele vliegvakanties. Vliegtickets zijn het afgelopen decennium relatief goedkoop geworden. Vanwege internationale afspraken mag er geen accijns geheven worden op kerosine en geldt een BTW-vrijstelling. Dat is de omgekeerde wereld. Juist vliegen zorgt voor CO₂-emissie en geluidsoverlast. Het principe 'de vervuiler betaalt' moet ook hier gelden. Ik heb in de Tweede Kamer daarom gepleit voor

snelle invoering van een stevige vliegbelasting. De opbrengst kan geïnvesteerd worden in verbetering van het openbaar vervoer, energiebesparing en innovatie.

5. JE HEBT THUIS ZONNEPANELEN OP HET DAK. ZOU IEDEREEN DAT MOETEN DOEN?

Ik kan het iedereen aanraden. Zonne-energie is een duurzame energiebron die voorkomt dat we de aarde onnodig uitputten. Het is ook leuk om te zien hoeveel energie je iedere dag weer 'gratis' binnenkrijgt. Daarnaast is het ook een prima investering die je binnen tien jaar terugverdient. Dat rendement levert een spaarrekening bij lange na niet op.

Zonder hulp van donateurs is het onmogelijk die noodzakelijke zorg te verlenen.

Het Joodse volk is voor ons niet zomaar een volk. Israël helpen is een: ➤ Gebedszaak ➤ Hartezaak ➤ Erezaak ➤ Noodzaak

Stichting Shaare Zedek stelt zich ten doel om vanuit Nederland meer bekendheid te geven aan het Shaare Zedek Ziekenhuis te Jeruzalem en financiële en morele hulp te verlenen. Het Shaare Zedek Ziekenhuis is een pro life ziekenhuis en ontvangt door haar beleid dat gebaseerd is op de Thora, nauwelijks enige overheidssubsidie.

T 0184-612632 E info@shaarezedek.nl NL51INGB0004295426 - NL74ABNA0436427060 t.n.v. Stichting Shaare Zedek
...of doneer rechtstreeks op www.shaarezedek.nl

Het Shaare Zedek ziekenhuis: plaats van vrede en verzoening

Naast de SGP is er nog een club die in 2018 een jubileum viert, en dat is de Club van Rome. Vijftig jaar geleden zochten verschillende bezorgde wetenschappers, fabrikanten en bankiers elkaar op om na te denken over de toekomst van het leven op aarde. Blijven er voldoende grondstoffen? Hoe gaat de milieuvervuiling zich ontwikkelen?

Ir. J. Maljaars, redactielid

Maak blauwe envelop een beetje groener

De Club van Rome liet integrale modelberekeningen maken, dat was mogelijk omdat voor het eerst gebruik kon worden gemaakt van een (voor die tijd) 'supercomputer'. In 1972 verscheen het rapport 'Grenzen aan de groei'. Het sloeg wereldwijd in als een bom. Door de groei van de bevolking en de welvaart zou de wereld op afzienbare termijn onleefbaar worden door uitputting van grondstoffen, milieuvervuiling en

voedseltekorten. Sindsdien staat milieubeleid hoog op de agenda.

Een belangrijke systeemwijziging waartoe de Club van Rome de aanzet gaf, is het verdisconteren van negatieve milieueffecten in de prijzen van producten en grondstoffen. Wat is hiervan in Nederland terecht gekomen? Wat is er nog mogelijk?

AANDEEL MILIEUBELASTINGEN DAALT

Maar er is wel iets vreemds aan de hand. Al jaren wordt geroepen dat verdere vergroening van het belastingstelsel nodig is. Er zijn lang geleden accijnzen op brandstoffen gekomen en energiebelastingen, maar nu lijkt de wagen stil te staan. Onder aan de streep is van verdere vergroening nog weinig te zien. Het aandeel milieubelastingen in de totale belastinginkomsten is vanaf 2010 juist gedaald.¹ Daar moet bij gezegd worden dat de BTW op consumptiegoederen en diensten vijf jaar geleden van 19 naar 21% is gegaan. Het lage BTW-tarief gaat per 1 januari 2019 van 6 naar 9%. Deze BTW-miljarden vallen niet onder de noemer 'milieubelastingen', omdat het een generieke heffing is. Het is echter wel een vorm van belasting van consumptie. Niettemin blijft het merkwaardig dat de met de mond beleden vergroening in de cijfers niet is terug te zien.

VERGROENING BELASTINGSTELSEL NODIG

Moet er een nieuwe vergroeningsslag plaatsvinden, of is het wel mooi geweest? Mijn antwoord is: ja, er is een nieuwe vergroeningsslag nodig. En dat om twee redenen. Eén is dat milieuproblemen nog onverminderd groot zijn. Is het niet door productie in eigen land, dan wel door import uit en bijbehorende productie in het buitenland. Ook de schaarste van bepaalde categorieën grondstoffen neemt toe. De tweede reden is dat vanuit het rentmeesterschapsprincipe een (verdere) verschuiving van lasten op arbeid naar lasten op consumptie en grondstoffengebruik wenselijk is. In verschillende nota's van het WISGP wordt hierop gewezen. *'Op moderne markten zijn prijsvorming en waardetoekenning vrij, zodat men kan vragen 'wat een gek ervoor geeft'. In de Bijbel wordt echter op een geheel andere manier over de prijsstelling gesproken. De prijs dient afgestemd te zijn op de intrinsieke*

Er zijn lang geleden accijnzen op brandstoffen gekomen en energiebelastingen, maar nu lijkt de wagen stil te staan. Onder aan de streep is van verdere vergroening nog weinig te zien.

waarde van dingen. De prijs moet billijk en rechtvaardig zijn.' Niet alleen de productiekosten moeten bepalend zijn, maar ook de (negatieve) effecten op het milieu. Als dat laatste niet het geval is, kan de overheid kiezen voor een systeem van verhandelbare emissierechten of heffingen.² In de nota over het energiebeleid 'Verbruiken of doorgeven' komen ook enkele relevante noties naar voren.³ We moeten terughoudend zijn met het gebruik van bodemschatten c.q. grondstoffen en rekening houden met voldoende mogelijkheden voor toekomstige generaties en met een rechtvaardige wereldwijde welvaartsverdeling. Beleid moet veel meer gericht zijn op vermindering van energiegebruik, matiging van het consumptieniveau en preventie van verspilling. Bij prijsvorming in de energievoorziening dienen overheden en andere marktpartijen te rekenen met onder meer milieueffecten en energieverlies. De nota pleit voor herziening van het belastingstelsel met een hogere belasting op grondstoffen en niet-duurzaam energiegebruik in combinatie met een lagere belasting op arbeid, op installaties voor energiebesparing en duurzame energie, en op werkzaamheden rond energiebesparing. De nota pleit ook voor een zwaardere belasting van CO₂-emissie door hervorming van het Europese emissiehandelssysteem voor industrie en energiebedrijven.

In dit artikel wil ik een paar mogelijkheden voor verdere vergroening van het belastingstelsel noemen.

GRONDSTOFFEN

De milieubelastingen betreffen nu vooral het gebruik van brandstoffen in het wegverkeer (accijns) en het gebruik van stroom en gas (energiebelasting). Waarom niet meer belasten van het gebruik van grondstoffen en materialen? Het Planbureau voor de Leefomgeving wijst in een rapport⁴ op het feit dat grondstoffengebruik in veel gevallen vroeg of laat gepaard gaat met milieuvervuiling. Dat geldt de hele keten: van winning tot afval. Voor ijzer en staal en voor de productie van stikstof voor de kunstmestindustrie is de berekende milieuschade jaarlijks zelfs groter dan de productiewaarde. Het Planbureau tekent verder aan dat milieuschade door luchtverontreiniging vaak groter is dan de schade door de uitstoot van broeikasgassen.

De onderzoekers laten eventuele schaarste van grondstoffen bewust buiten beschouwing. Ze vinden dat vooral een probleem van het bedrijfsleven zelf. Dat vind ik echter te kort door de bocht. Zoals in eerdere SGP-nota's is aangegeven, moeten we oog houden voor voldoende mogelijkheden voor toekomstige generaties en

een rechtvaardige welvaartsverdeling wereldwijd. Dat betekent dat ook (toekomstige) schaarste een reden kan zijn voor beprijzing.

In het rapport wordt voorgesteld om het totale verbruik van fossiele brandstoffen te belasten, dus niet alleen het gebruik als energiebron, maar ook het gebruik als grondstof, zoals aardolie voor de productie van plastic. En ook andere grondstoffen, zoals metaalerts en kalksteen voor de productie van cement. Op dit vlak is nog een slag te maken. Om weglekeffecten naar het buitenland te voorkomen, kunnen de opbrengsten van de heffing teruggesluisd worden naar de betreffende sectoren. Ook kan werk gemaakt worden van Europese afspraken. Eventueel kan ook gekozen worden voor een steviger verpakkingenbelasting. Zo'n belastingheffing is lastiger in de uitvoering en grijpt verderop in de keten aan, maar is wel een prikkel voor vermindering van materiaalgebruik.

LUCHTVAART

Een sector die tot nu toe ontzien wordt, is de luchtvaart. Door internationale afspraken wordt op de vliegtuigbrandstof kerosine geen accijns geheven. Zelfs geen BTW. De voorgestelde klimaatwet⁵ is zo opgesteld dat de luchtvaart niet aangepakt hoeft te worden. En waarom ook? De CO₂-emissie van vliegreizen vanuit Nederland hoeft volgens internationale regels niet meegeteld te worden bij de nationale optelsom van CO₂-emissies. Maar, het gaat wel om ongeveer 12 megaton CO₂ (2017), vergelijkbaar met een derde van de emissie van binnenlands verkeer en vervoer.⁶ Daar komt bij dat er ook andere emissies zijn, zoals roetdeeltjes, ozon en waterdamp, die op grote hoogte een 'aanzienlijke' impact kunnen hebben op het broeikaseffect. En de vele startende en landende vliegtuigen zorgen voor steeds meer geluidsoverlast.

Voor ijzer en staal en voor de productie van stikstof voor de kunstmestindustrie is de berekende milieuschade jaarlijks zelfs groter dan de productiewaarde.

Het is dan onbestaanbaar dat je voor slechts 100 euro naar Barcelona kunt vliegen. Als je met de auto gaat, betaal je alleen al aan accijns 50 euro. Niet voor niks is het aantal vakantiegangers dat het vliegtuig neemt, de afgelopen jaren sterk toegenomen. Dat geldt ook voor de CO₂-emissie van de luchtvaart. De accijnsinkomsten van brandstofgebruik in het wegverkeer komen jaarlijks uit op ongeveer acht miljard euro. Terwijl de luchtvaart nauwelijks belasting hoeft te betalen. Het is daarom tijd voor een stevige vliegbelasting. Wat mij betreft hoeven we daarvoor niet te wachten op internationale afspraken. Dat duurt te lang.

WEGVERKEER

Een heet hangijzer is de eventuele invoering van een vorm van kilometerheffing of rekeningrijden voor automobilisten. Voor vrachtwagens gaat het er binnenkort van komen. Voor auto's nog niet. Ondanks dat verschillende maatschappelijke organisaties, waaronder zelfs de ANWB, hiervoor pleiten, houdt het huidige kabinet de boot af. Dat is onverstandig. Hiervoor zijn meer redenen dan puur de CO₂-emissie. In de eerste plaats is sprake van een enorme toename van de filedruk met bijbehorende maatschappelijke kosten.⁷ Verbreding van wegen en andere investeringen in het wegennet kunnen het autogebruik niet bijbenen. Terwijl files zorgen voor extra uitstoot van schadelijke stoffen en veel tijdverlies. Het reistijdverlies zal de komende vijf jaar naar verwachting met meer dan een derde toenemen. In de tweede plaats komen er steeds meer elektrische auto's op de weg. Bij het gebruik van deze auto's hoeft relatief veel minder belasting betaald te worden dan bij gebruik van diesel- en benzineauto's. Op zichzelf is dat een stimulans voor het rijden in een elektrische auto, maar het slaat wel een gat in de overheidsbegroting. Al met al is het dus tijd om echt stappen te gaan

Het is van belang dat het emissiehandelssysteem beter gaat functioneren en dat de prijs voor CO₂-emissierechten omhoog gaat.

zetten richting een vorm van 'betalen naar gebruik'.

CO₂

In de Tweede Kamer wordt regelmatig gesproken over CO₂-beprijzing voor de energiesector en de industrie. Deze sectoren vallen onder het Europese CO₂-emissiehandelssysteem. Op basis van een afnemend Europees plafond voor de CO₂-emissie worden CO₂-rechten uitgegeven. De markt bepaalt verder de prijs voor deze rechten. In 2008 zat deze prijs op 30 euro per ton CO₂. Maar daarna zijn de prijzen omlaag gegaan, tot onder de 10 euro. Dit jaar zijn de prijzen weer gestegen en naderen ze de 20 euro. Om een effectieve prikkel tot verduurzaming te zijn moeten de rechten zeker een paar tientjes kosten. Het kabinet kijkt naar een CO₂-heffing om een te lage prijs voor de rechten op te plussen, liefst in samenwerking met andere Europese landen. Eenzijdig zo een heffing invoeren heeft weinig zin. Dan verkopen Nederlandse energiebedrijven hun rechten aan buitenlandse energiebedrijven en wordt bruinkolenstroom geïmporteerd. Onder aan de streep levert dat niks op. Integendeel. Een eenzijdige heffing is alleen zinvol als er ook rechten uit de markt gehaald worden. Hoe dan ook, het is van belang dat het emissiehandelssysteem beter gaat functioneren en dat de prijs voor CO₂-emissierechten omhoog gaat.

STROOM

Door de klimaattafel voor verduurzaming van de gebouwde omgeving is voorgesteld om de belasting op gas te verhogen en die op stroom te verlagen.⁸ Het kabinet heeft hiervoor in het Belastingplan al een kleine stap gezet. Verhoging van de gasbelasting is bedoeld om woningisolatie te stimuleren. Verlaging van de stroombelasting is bedoeld om warmtepompen als alternatieve warmtevoorziening aantrekkelijker te maken en om de energierekening onder aan de streep betaalbaar te houden. Ik vraag me echter af of verlaging van de stroombelasting de goede weg is. Huishoudens moeten ook gestimuleerd worden om minder stroom te gebruiken, zoals de aanschaf van een energiezuinige wasmachine. En niet andersom. Vergeet niet dat de warmtepomp in de zomer als airco ingezet kan worden. Het stimuleren van elektrificatie van de energievoorziening kan beter gericht gebeuren, bijvoorbeeld door verlaging van de aanschafkosten van warmtepompen. De energierekening kun je betaalbaar houden door verhoging van de bestaande belastingkorting op de energiebelasting. Dat helpt huishoudens met lagere inkomens volgens mij meer dan verlaging van de kWh-tarieven.

Een knaller is bijvoorbeeld een heffing op vuurwerk. De overlast, gezondheidschade, vervuiling en maatschappelijke kosten als gevolg van het afsteken van vuurwerk lopen in de tientallen miljoenen euro's.

VLEES

Een regelmatig terugkerende wens van linkse partijen en dierenbeschermings- en milieuorganisaties is de invoering van een vleestaks of een BTW-verhoging op vlees(producten). Het is een op zichzelf begrijpelijke wens, gelet op de negatieve effecten die de veehouderij kan hebben. De hamvraag is echter of een dergelijke heffing de verduurzaming van de veehouderij stimuleert. Een BTW-verhoging geldt alleen voor vlees dat in Nederland geconsumeerd wordt, terwijl ook veel vlees geëxporteerd wordt. Een vleestaks geldt voor vlees van Nederlandse bodem, ongeacht of het bestemd is voor nationale consumptie of export, maar kan niet opgelegd worden bij import van vlees. Waarbij je bepaald niet kunt zeggen dat de veehouderij in het buitenland milieuvriendelijker is dan die in Nederland. Integendeel. Verder zorgt een generieke heffing ervoor dat vlees met een of meerdere sterren van de Dierenbescherming of een ander milieukeurmerk nog duurder wordt dan het al is. Consumenten zullen dan nog eerder voor het goedkopere vlees kiezen. Verder zet zo'n heffing druk op de prijs. Het zal voor veehouders, gelet op hun relatief zwakke positie in de keten, dan nog lastiger zijn om investeringen in dierenwelzijn en vermindering van de milieubelasting terug te verdienen. Er kan tegelijkertijd gekozen worden voor benutting van de opbrengst voor ondersteuning van veehouders bij verduurzaming of voor differentiatie in belastingheffing ten faveure van een meer duurzame veehouderij. Maar, waar trek je dan de streep? Wat is meer of minder duurzaam? De biologische veehouderij kan door een lagere efficiëntie een hogere emissie per kilogram vlees opleveren dan de niet-biologische veehouderij. Op andere aspecten scoort de biologische veehouderij weer beter. Al met al zijn er bij invoering van een vleestaks of een BTW-verhoging nog veel vraagtekens te zetten.

TWEE VLIEGEN IN ÉÉN KLAP

Het consequent verdisconteren van de waarde van rentmeesterschap in het belastingstelsel is wenselijk en nodig. Dit artikel schetst een aantal mogelijkheden. Er zijn er meer. Een knaller is bijvoorbeeld een heffing op vuurwerk. De overlast, gezondheidsschade, vervuiling en maatschappelijke kosten als gevolg van het afsteken van

vuurwerk lopen in de tientallen miljoenen euro's. Daar mag minimaal een stevige heffing tegenover staan. Het zou een mooi eindejaarsgeschenk zijn. Hoe dan ook, is het van belang om het aandeel milieuheffingen in de belastingopbrengsten te laten stijgen. Dan kunnen de lasten op arbeid voor werknemers en ondernemers omlaag. Twee vliegen in een klap!

NOTEN

- ¹ Website CBS: <https://www.cbs.nl/nl-nl/maatschappij/natuur-en-milieu/groene-groei/groene-beleidsinstrumenten/indicatoren/milieubelastingen>
- ² Drs. J.J. Polder e.a.; Tussen beginsel en belang; normatieve gedachten over economie, markt en samenleving; Guido de Brès-Stichting; Den Hertog, Houten; 1998
- ³ Drs. J.A. Schippers (red.); Verbruiken of doorgeven; de noodzaak van een duurzaam energiebeleid; Reflector-Reeks nr. 3 (i.s.m. Guido de Brès-Stichting); uitgeverij De Banier, Apeldoorn; 2015
- ⁴ Herman Vollebergh e.a.; Planbureau voor de Leefomgeving; Fiscale vergroening: belastingverschuiving van arbeid naar grondstoffen, materialen en afval; verkenning van belastingen voor het stimuleren van de circulaire economie; 2017
- ⁵ Kamerstuk 34 534. Initiatiefvoorstel van de Kamerleden Klaver (GroenLinks), Asscher (PvdA), Beckerman (SP), Jetten (D66), Dik-Faber (CU), Yesilgöz-Zegerius (VVD) en Agnes Mulder (CDA).
- ⁶ Gabriëlle Uitbeijerse en Hans Hilbers; Planbureau voor de Leefomgeving; Ontwikkeling luchtvaart en CO2-emissies in Nederland; oktober 2018
- ⁷ Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid; Kerncijfers Mobiliteit 2018; oktober 2018
- ⁸ Website Klimaatberaad: <https://www.klimaatkoord.nl/gebouwde-omgeving/documenten/publicaties/2018/07/10/hoofdpijnen-gebouwde-omgeving>

Economen moeten zich niet de les laten lezen door theologen, of omgekeerd. 'Maar ze kunnen elkaar wel helpen bij het stellen van goede vragen', zo vindt prof. dr. Paul van Geest. 'Een belangrijke vraag is onder meer: Wat is er voor nodig om vertrouwen in een economie of in een samenleving te hebben?'

Dr. K. van der Zwaag, redactievoorzitter

Economie gebaat bij diepe vragen van theologen

Interview met dr. P.J.J. van Geest,
hoogleraar theologie en economisch denken

Naast zijn werk als kerkhistoricus in Tilburg heeft prof. Van Geest ook in Rotterdam een leeropdracht 'Economie en theologisch denken'. Deze opdracht hebben zijn oude rector in Tilburg en de Vrije Universiteit, professor Frank van der Duijn Schouten, die decaan was van de filosofische faculteit in Rotterdam, en de decaan van de economische faculteit, professor Philip Hans Franses, meegegeven.

Achter de oprichting van de leerstoel zit een heel verhaal, legt Van Geest uit. Een jaar of tien

geleden kwam hij in contact met de voormalige decaan van de economische faculteit van Rotterdam, professor Harry Commandeur. Zij organiseerden in de loop der jaren samen met Frits Goldschmeding de zogenaamde ERGO-bijeenkomsten: tweedaagse symposia waar economen, theologen, politici en mensen uit het bedrijfsleven met elkaar nadachten over thema's die voor hun vakgebieden relevant zijn. Zo kwamen thema's als 'schuld', 'vertrouwen', 'liefde', 'waardenoverdracht', 'geluk' aan de orde en

werd er naar raakvlakken gezocht in de wijze waarop in de economie, theologie, openbaar bestuur en bedrijfsleven deze thema's een rol spelen of zouden kunnen gaan spelen.

Van Geest: 'Economische crises maken duidelijk hoe belangrijk antropologische en theologische categorieën als 'vertrouwen' en 'angst', 'schaamte' en 'schuld' zijn voor de economie. Hier doet men dan ook een vraag op die belangrijk is voor de economie maar die door economen niet alleen op grond van hun vakkennis afdoende kan worden beantwoord: wie en wat is werkelijk ons vertrouwen waard?'

Op deze basis is de leerstoel eigenlijk gegrondvest. Van Geest: 'Wat ik met studenten ga doen is eigenlijk de opdracht vervullen die Desiderius Erasmus (14xx-15xx) zich stelde. Erasmus hield iedereen voor te gaan: *Ad fontes*, terug naar de bronnen! Niet alleen Luther maar ook Erasmus al wilde terug naar de Schrift en naar de integrale teksten van de kerkvaders om, zonder de interpretatie van spitsvondige scholastieke theologen, als het ware direct de stem van de evangelisten en oude theologen te horen.'

Van Geest gaat met studenten teksten bestuderen, waarin, voordat de economie eigenlijk een wetenschapsdiscipline was, al wel over economische processen werd gesproken. 'Vóór 1700

werden deze vaak en welhaast uitsluitend door filosofen en theologen aan de orde gesteld in het kader van, bijvoorbeeld, de christelijke leer van de vergeving. Het waren filosofen en theologen die nadachten over geld, eigendom, arbeid, handel, marktwerking, rente en fraude enerzijds en anderzijds over de menselijke drijfveren, deugden en ondeugden die hiermee als intrinsiek verbonden werden opgevat. Typerend voor hun denken is dat zij toen al markt en marktwerking niet los wensten te zien van de moraliteit van de handelende burger en de psychologische, sociologische, ethische en religieuze factoren die op diens handelen van invloed waren.'

Van Geest wil dus die werken van de filosofen en theologen onderzoeken die – ver vóór de totstandkoming van de economie als afzonderlijke wetenschapsdiscipline – in hun werk systematisch hebben nagedacht over de wisselwerking tussen markt en moraliteit, tussen marktmechanismen en individuele drijfveren. 'Maar niet alleen dat: de aandacht voor de wisselwerking tussen deugden en markt, tussen de economische en ethische werkelijkheid vormt ook de opmaat tot pogingen het impliciete mensbeeld te achterhalen, die aan de theorieën en gedachten over economie ten grondslag ligt. Welk mensbeeld gaat schuil achter de opvattingen over geld, eigendom, arbeid, handel, marktwerking, rente en fraude enerzijds en anderzijds over de menselijke drijfveren, deugden en ondeugden? Hoe hangen deze samen?'

'Economische crises maken duidelijk hoe belangrijk antropologische en theologische categorieën als 'vertrouwen' en 'angst', 'schaamte' en 'schuld' zijn voor de economie.

WELKE ECONOMISCHE VRAAGSTUKKEN ZIJN MOMENTEEL RELEVANT VOOR THEOLOGEN, VOOR PREDIKANTEN EN PRIESTERS DIE DE VERKONDIGING DOEN IN DE EREDIENSTEN?

'Het is altijd hachelijk als theologen vanaf kansels op basis van een of meer Schriftteksten eco-

nomische vraagstukken behandelen. In een homilie is het van belang dat een predikant de Schrift zo weet te ontsluiten dat de toehoorders direct hun eigen woorden en gedachten, hun doen en laten kunnen beoordelen in het licht van Jezus' woorden en voorbeeld. Meer in het algemeen zou ik er voor pleiten dat theologen duidelijk maken dat marktmechanismen geen natuurverschijnselen zijn waar wij geen vat op hebben. Marktmechanismen zijn te herleiden tot drijfveren die mensen hebben en die kunnen goed of schadelijk voor anderen zijn.'

Onlangs publiceerde de Congregatie voor de Geloofsleer en het Dicasterie voor de Bevordering van de Gehele Menselijke Ontwikkeling in Rome een brief over economische en financiële kwesties: *Oeconomicae et pecuniariae quaestiones*. Van Geest: 'Hieraan lag het principe dat ik zonet heb verwoord. De auteurs, de kardinalen Ladaria en Turkson, stellen dat economische structuren en mechanismen niet intrinsiek slecht zijn en het kapitalisme niet moreel onverantwoord is. Zij worden slecht als de ordening van de economische principes niet aangestuurd wordt door de drijfveer in onszelf om de gulden regel ('wat u wilt dat aan u geschiedt, doe dat ook aan een ander') te honoreren.'

'Handel kan bijvoorbeeld correct volgens gemaakte afspraken verlopen, maar de afspraken zijn onethisch als mensen door anderen doelbewust worden gereduceerd tot consument. Daardoor wordt hun waardigheid gebagatelliseerd, omdat anderen hen doelbewust niet als subject maar als een object zien, dat te 'gebruiken' is om zelf rijker te worden.'

De meest cruciale notie in de brief is volgens Van Geest wel die van de *immoralità prossima*: de immorele bejegening van de naaste. 'Het misbruik maken van het gebrek aan kennis van eco-

Handel kan bijvoorbeeld correct volgens gemaakte afspraken verlopen, maar de afspraken zijn onethisch als mensen door anderen doelbewust worden gereduceerd tot consument.

nomische en financiële processen bij de ander is hier een concreet voorbeeld van. Behalve dat markt en moraal dus als verbonden worden gezien, wordt in deze brief tussen de regels door steeds verondersteld dat de mens tot het kwade is geneigd en de kiem van de onvolmaaktheid van het bestaan in hemzelf gelegen is. Economische vraagstukken moeten dus altijd tot de menselijke drijfveren herleid worden.'

ECONOMIE IS PAS VRIJ RECENT EEN ZELFSTANDIGE WETENSCHAP. ECONOMISCHE VRAAGSTUKKEN WERDEN VROEGER DOOR THEOLOGEN EN FILOSOFEN BEHANDELD. LATEN ECONOMEN ZICH TEGENWOORDIG NOG WEL DOOR THEOLOGEN (OF DE KERK) DE LES LEZEN?

'Het is waar. Dankzij een kopergravure uit de zeventiende eeuw van W. Swanenburg kunnen wij ons vandaag de dag nog een goed beeld vormen van de eerste Leidse universiteitsbibliotheek aan de Faliede Begijnhof. Van het vak dat wij tegenwoordig met economie aanduiden lijkt zich geen enkel boek in de bibliotheek te bevinden, of het moet zijn dat deze werken in de theologische afdeling zijn ondergebracht.

Dat klinkt vreemd, maar zo vreemd is het toch niet. 'Voordat Adam Smith in zijn *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776) de basis legde voor de economie als we-

In haar trilogie *Bourgeois Virtues; Bourgeois Dignity; Bourgeois Equality* ziet historisch econome Deirdre McCloskey bijvoorbeeld de vrije markt als intrinsiek verweven met deugdedhiek.

tenschappelijke discipline, werden economische vraagstukken door voornamelijk theologen opgelost. Aan het einde van de vijftiende eeuw was het bijvoorbeeld de eerste hoogleraar theologie aan de toen nog jonge universiteit van Tübingen, de priester Gabriel Biel, die een tractaat schreef over de macht en het nut van geld: het *Tractatus de potestate et utilitate monetarum*. In dit werk somt hij alle factoren op die de marktprijs van een product bepalen en beoordeelt hij handel minder negatief dan theologen als Thomas van Aquino vóór hem deden.'

Een ondernemer, zegt Biel, heeft recht op beloning omdat hij investeert, werkt en risico loopt. Van Geest: 'Destijds lieten mensen die nadachten over economische vraagstukken zich dus zeker de les lezen door theologen. Tegenwoordig zijn theologen in de Nederlandse samenleving veel minder zichtbaar en bepalend dan economen. Sinds de middeleeuwen hebben theologen wel een heel groot marktaandeel verloren in de academie!'

De hoogleraar denkt niet dat economen zich de les moeten laten lezen door theologen. Of omgekeerd. 'Maar ze kunnen elkaar wel helpen bij het stellen van goede vragen. Wat is er voor nodig om vertrouwen in een economie of in een samenleving te hebben? Is liefde een categorie die je in het bedrijfsleven kunt introduceren of moeten we een bedrijf zoals Friedman postuleerde alleen bezien op dat wat een bedrijf ge-

acht worden te doen: winst maken, en deugden niet in verband brengen met economie? Dit zijn vragen waarover theologen en economen niet aflatend in gesprek moeten blijven, lijkt me.'

HEBBEN ECONOMEN WEL BELANGSTELLING VOOR (ETHISCHE) VRAGEN DIE VAN BUITEN HUN VAKGEBIED GESTELD WORDEN?

'Dat lijkt me wel. Er zijn globaal gezegd twee stromingen te onderkennen. Enerzijds zijn er de economen uit de neoklassieke school zoals Paul Samuelson en de genoemde Milton Friedman. Zij gaan ervan uit dat de enige verantwoordelijkheid van een bedrijf het maken van winst is en dat reflecties op de wisselwerking tussen markt en moraliteit niet aan de orde zijn. Anderzijds zijn er economen die eigenlijk in het verlengde van Adam Smith in zijn *The wealth of nations* (1776) en *Theory of moral sentiments* (1759) aandacht besteden aan de doorwerking van deugden als moed, zelfbeheersing, rechtvaardigheid, wijsheid en welwillendheid in de markt.'

In haar trilogie *Bourgeois Virtues; Bourgeois Dignity; Bourgeois Equality* ziet historisch econome Deirdre McCloskey bijvoorbeeld de vrije markt als intrinsiek verweven met deugdedhiek. Zij schreef dat het moderne kapitalisme allerm minst immoreel is en zelfs succesvol zal blijven in de mate waarin deugden als 'matigheid', 'moed', 'wijsheid-voorzichtigheid' en 'rechtvaardigheid' doorklinken in de drijfveren van degenen die het kapitalisme handen en voeten geven. Zo maakt zij aannemelijk dat het kapitalistisch systeem kan aanzetten tot deugzaam handelen. Ook de Italiaanse econoom Luitgino Bruni, die wij op een ERGO-bijeenkomst hebben uitgenodigd, veronderstelt bijvoorbeeld dat het intrinsieke doel van de markt *mutually beneficial voluntary transactions* zijn, die welvaart scheppen maar ook deugden veronderstellen. Kortom: het antwoord is: ja.'

IN DE POLITIEK GAAN DE LIBERALE EN SOCIALISTISCHE STROMING UIT VAN EEN TEGENSTELLING TUSSEN STAAT EN MARKT, WAARBIJ VOOR DE EEN DE VRIJE MARKTWERKING DE VOORKEUR HEEFT EN VOOR DE ANDER STURING VIA DE STAAT. HOE KIJKT U AAN TEGEN DEZE TEGENOVERSTELLING VAN STAAT EN MARKT?

'U mag het mij niet kwalijk nemen dat ik in het zoeken naar een antwoord op deze vraag teruggrijp op het *best kept secret* van de Katholieke Kerk: haar sociale leer. Paus Leo XIII beschreef in zijn encycliek *Rerum novarum* (1891) niet zozeer deze tegenoverstelling van staat en markt als wel hun broodnodig complementariteit. In de tijd van de Industriële Revolutie pleitte hij uitdrukkelijk voor het recht van arbeiders zich te organiseren in door hen zelf aangestuurde verbanden die tot doel hebben randvoorwaarden te scheppen voor de verbeteringen van hun leefomstandigheden.

Maar hij benadrukte ook dat het de taak van de staat is de arbeiders daarin bij te staan. Hij merkte daarbij onmiddellijk op dat staat niet zo mocht werken dat de eigenheid van de kleine organisaties en de eigen verantwoordelijkheid hiervoor van de arbeiders zélf teloor zou gaan. De identiteit en individualiteit van de arbeider moest juist door de staat ook gewaarborgd blijven en individuen mochten niet verloren gaan in een bureaucratisch aangestuurde organisatie of een anoniemiserend productieproces waar zij geen naam maar een nummer hebben.

Dat laatste principe verwoordde paus Pius XI heel uitdrukkelijk in de tijd van het opkomend fascisme. In zijn encycliek *Quadragesimo anno* wilde hij een christelijk alternatief bieden voor de socialistische opvatting van sociale rechtvaardigheid, een rechtvaardige verdeling van goederen en arbeidsloon. Hij benadrukte dat de kleinere gemeenschappen gevrijwaard dienden

te blijven van een al te ingrijpende invloed van machtige en bureaucratisch georiënteerde staatsinstellingen, die volledig bepalen wat een individu behoeft of moet doen.

Pius XI was fel gekant tegen de centralistische en totalitaire tendensen die volgens hem in het socialistische mensontwerp en maatschappij idee besloten lagen. Hij schreef dat wat mensen op eigen initiatief en kracht tot stand kunnen brengen hen niet mag worden ontnomen door een hogere gemeenschap.'

WELKE ROL VERVULT PAUS FRANCISCUS IN HET DOORDENKEN VAN ECONOMISCHE VRAAGSTUKKEN IN MONDIAAL VERBAND?

'Zeker in zijn encycliek *Laudato si'* houdt de paus vooral de rijken in de Eerste wereld een behoorlijk confronterende spiegel voor. Hij ziet hierin de klimaatverandering als één van de grootste problemen van onze tijd. Hij sprak in deze encycliek over het vrijkomen van methaangas, dat aan de basis ligt van het zogenaamde broeikaseffect; over de teloorgang van de biodiversiteit door de vernietiging van tropische bossen en over de verzuring van de oceanen.

Maar hij deed veel meer dan een eco-encycliek schrijven. *Laudato si'* beschrijft de ontwikkelingen in de economie en ecologie in een nauwe samenhang met elkaar. De paus confronteerde de rijke landen ermee dat klimaatverandering, de schaarste aan drinkwater en de afnemende biodiversiteit vooral de armen het meest zullen treffen. Schaarste aan water betekent voor hen

De identiteit en individualiteit van de arbeider moest juist door de staat ook gewaarborgd blijven.

namelijk een lagere gewasopbrengst. En dat klimaatveranderingen ook nog eens veroorzaakt worden door de ongebreidelde behoefte van mensen in de rijke landen aan consumeren klaagde de paus eveneens aan. Ecologie en sociale rechtvaardigheid hebben voor hem dus een directe band. De ecologische crisis wortelt voor hem in een morele crisis van mensen in rijke landen.'

GELDZUCHT IS DE WORTEL VAN ALLE KWAAD. TOCH ZEGT JEZUS IN EEN GELIJKENIS: MAAKT U VRIENDEN MET DE MAMMON. WAT BETEKENT DIT VOOR DE MANIER WAAROP CHRISTENEN MET GELD EN GOED OMGAAN?

'Misschien kunnen we voor een antwoord hierop het beste te rade gaan bij Augustinus. In een van zijn preken stelde hij dat geld eigenlijk een neutraal iets is. Geld wordt goed of slecht door de mensen die er zaken mee ondernemen. Als mensen van plan zijn iets goeds met hun geld te doen, zoals iemand bijstaan die niet kan rondkomen, dan is het geld goed. Maar als het bezit van geld de hebzucht in hen losmaakt, dan willen zij steeds rijker worden. Het gevolg daarvan is dat mensen zich veel minder om anderen bekommeren. Het geld gaat hen beheersen; in plaats van dat zij meester zijn over het geld. Dan is het geld slecht: vooral voor hen, omdat zij volgens Augustinus uiteindelijk door hebzucht en rijkdom in een soort sociaal isolement verzeild raken.'

Levensloop prof. dr. P.J.J. van Geest

Paul van Geest ('s Gravenhage, 1964) studeerde Nederlandse Taal en Letterkunde aan de Rijksuniversiteit Leiden (doctoraal 1986) en filosofie en theologie aan de Pontificia Università Gregoriana te Rome (licentiaat 1991). Hij promoveerde in 1996 in Utrecht op een dissertatie over Thomas à Kempis. Van 1997 tot 2001 was hij postdoc van NWO aan de Katholieke Theologische Universiteit Utrecht en pastoraal werker in parochies in Rotterdam-Oost. In 2001 werd hij in Utrecht benoemd tot bijzonder hoogleraar Augustijnse Studies, een leeropdracht die hij van 2006 tot 2018 ook vervulde aan de VU Amsterdam. Vanaf 2008 combineerde hij dit met een hoogleraarschap aan de Tilburg University en het directeurschap van het Centrum voor Patristisch Onderzoek. In 2014 werd hij uitgeroepen tot Theoloog des Vaderlands. In 2018 werd hij benoemd tot hoogleraar theologie en economisch denken aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam. Verder is Van Geest o.a. redactievoorzitter van Christendemocratische Verkenningen, het tijdschrift van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. In 2000 huwde hij met mr. Ingrid de Groen. Samen hebben zij twee dochters, Isabel en Sophie.

CDA-leider Buma waarschuwde in Elsevier voor een nieuwe Fortuyn-revolte. Nu vanwege de oplopende energierekening. Of hij even vergeten was dat zijn fractiegenoot Agnes Mulder nog geen jaar eerder had gepleit voor een (duur) verbod op de CV-ketel, weten we niet. Hoe dan ook, de verduurzaming van de energievoorziening en de industrie kost geld. Een belangrijke vraag is wie de rekening gaat betalen. De vervuilende industrie, zodat de energierekening voor Jan modaal omlaag kan? Of toch niet? We leggen het voor aan Robbert Bodegraven van het wetenschappelijk bureau GroenLinks en aan Rien Sinke, SGP-raadslid en werkzaam bij Dow Chemicals.

Ir. Hans Maljaars, redactielid (samenstelling), Prof. dr. Maarten Kater en mr. dr. Floris Mansvelt Beck

CO₂-taks: de vervuiler betaalt!

Robbert Bodegraven, directeur De Helling (wetenschappelijk bureau GroenLinks)

HET GOEDE BELONEN

De energie- en klimaattransitie wordt wel als de grootste maatschappelijke opgave van de komende jaren gezien. Wegkijken kan niet meer en ontkennen is zinloos. We weten het. En toch lijkt het allemaal met de dag complexer te worden. Vinden we de technische oplossingen die nodig zijn voor de transitie? Is de mens wel in staat tot het nemen van ongemakkelijke, maar noodzakelijke besluiten?

Prangende vragen. Terwijl het doel helder is. Minder broeikasgassen, daar gaat het om. Met de blik op dat doel wordt het ineens veel overzichtelijker. Zo'n beetje alle onderzoeksinstellingen zijn het erover eens: verminder de uitstoot van CO₂ door deze (eerlijk) te beprijsen. Zelfs De Nederlandsche Bank, toch niet een instituut dat van doorgeschooten milieuactivisme beschuldigd kan worden, schreef dit najaar dat er een forse prijs voor CO₂-uitstoot nodig is.

Waarom gebeurt dit dan niet? Dan belanden we in de politiek. Politici houden de boot af. Daar is een reden voor. En dat is het geloof dat een CO₂-taks de economie schaadt. Bedrijven zouden naar het buitenland vertrekken en de hoge kosten zouden de werkgelegenheid schaden en het prijspeil opdrijven. Lijkt logisch, maar toch is er een probleem met die redenering. Er is geen bewijs voor. Sterker nog: er zijn sterke aanwijzingen dat het niet klopt.

De Nederlandsche Bank schrijft: de CO₂-taks is geen reden voor het vertrek van bedrijven. Het zal de werkgelegenheid ook niet noemenswaardig schaden. Ten opzichte van buitenlandse bedrijven hebben Nederlandse bedrijven relatief lage kosten voor energie. Dat kan best omhoog met een CO₂-taks zonder directe gevolgen voor de economie.

Er is nog een extra argument om de CO₂-taks nu snel in te voeren: deze legt de lasten bij de vervuiler. Nu betalen burgers en kleine bedrijven veel meer voor CO₂-uitstoot dan grote bedrijven. Eerlijker is: wie het meeste uitstoot, betaalt het meest. Dat stimuleert goed gedrag. En het tegenargument dat die kosten dan aan de consument worden doorberekend? Ook daar is een mouw aan te passen. De overheid kan een deel van de opbrengsten uit de CO₂-taks gebruiken voor stimulering van 'schoon' gedrag van bedrijven. De vervuiler die zijn gedrag niet aanpast, zal inderdaad een hogere prijs voor zijn product rekenen. Om vervolgens de concurrentie met de schone tegenstrever te verliezen. Zo komen de hoogste lasten te liggen waar ze thuishoren: bij de grootste vervuiler.

Rien Sinke, chemisch technoloog bij Dow Chemical, raadslid SGP

IEDEREEN MOET BIJDAGEN

Nederland staat voor een grote uitdaging: de energiehuishouding moet op de schop. Allerlei energie- en klimaatafspraken en -doelstellingen liggen op tafel. Veel steden staan inmiddels synoniem voor klimaat gerelateerde doelstellingen. 'Kyoto', 'Brussel', 'Parijs', maar ook 'Den Haag' laten van zich horen met ambitieuze doelstellingen. Twee dingen worden steeds duidelijker: er moet echt iets gebeuren, en het is echt een grote opgave.

Het kabinet verhoogt via verschillende belastingen de energierekening om daarmee energiebesparingen te stimuleren en het gasverbruik te verminderen. Daar zit de logische gedachte achter dat er zonder (financiële) prikkel niets verandert.

Dat de doelstellingen ambitieus zijn blijkt wel uit het feit dat er flink wordt bijgestuurd: de jaarlijkse energielasten gaan per huishouden zo'n 150 euro omhoog. Dat is niet te compenseren door een paar tochtstrippen te installeren. Het vraagt om grotere investeringen. Dat is daarmee wel duidelijk. Echt grote stappen kunnen echter veelal pas gezet worden bij nieuwbouw.

Datzelfde geldt voor de industrie. Het gaat niet om dure snelle marginale verbeteringen, maar om grote stappen voor de lange termijn. En die komen pas bij investeringen in nieuwe technologie. Iets wat je niet op korte termijn regelt. Naast een goed investeringsklimaat is het daarom belangrijk om een stevige stok achter de deur te hebben om die stappen af te dwingen, bijvoorbeeld door CO2-emissierechten.

Duidelijk is dat aan alle hendels gedraaid moet worden om de doelstellingen te halen: iedereen moet bijdragen. De ervaring leert dat dit voor zowel particulieren als bedrijven alleen werkt met financiële prikkels. Zijn die prikkels nu in balans? Lastig in te schatten. Maar laten we in deze discussie het grote plaatje niet uit het oog verliezen. De grootste uitdaging is om dit probleem wereldwijd aan te pakken en op te lossen. Daar ligt een taak voor de regering. Zo is ieders bijdrage nodig.

Welke motieven spelen een rol bij middelbare scholieren als zij een keuze maken voor de vervolgopleiding? Kiezen zij vooral een studie die een goed betaalde baan oplevert of een stevige maatschappelijke positie? Of laten zij zich vooral leiden door hun interesse en datgene wat past bij hun talenten en vaardigheden? Een impressie vanuit de praktijk.

Arjo van Vugt, decaan bovenbouw Driestar College te Gouda

Kiezen voor studeren of presteren?

Overwegingen bij studiekeuze door middelbare scholieren

‘Wanneer we iets doen wat bij onze begaafdheid past, lijkt het werk geen werk meer, maar eerder een hobby’, zo schrijven Arthur F. Miller jr en William Hendricks in hun boek *Genieten van je werk... hoezo?* In onze maatschappij is echter wel een hoge druk op arbeid zichtbaar. Uit vele onderzoeken blijkt dat er een sterke druk is tot presteren. Werk zou pas een nuttige prestatie zijn als het geld oplevert of als het leidt tot een

hoge maatschappelijke positie. De vraag is of deze overwegingen ook bij de huidige leerlingen, die een vervolgopleiding moeten kiezen, een rol spelen.

EEN PRAKTIJK-IMPRESSIE

In dit artikel wil ik ingaan op de vraag of de ontwikkelingen op het gebied van prestatie ook een rol spelen bij de studiekeuze van jongeren op

middelbare scholen. Deze vraag zal ik uiteenzetten op basis van impressies als decaan vwo in de bovenbouw van het Driestar College in Gouda, gebaseerd op uiteenlopende gesprekken die ik regelmatig met veel verschillende leerlingen heb. Dit artikel is dus niet gebaseerd op harde onderzoeksgegevens, maar op indrukken die ik in het onderwijs heb opgedaan.

Allereerst wil ik het hebben over de belangrijkste overwegingen die de meeste leerlingen maken om tot een studiekeuze te komen. Vervolgens wil ik ingaan op de vraag of door de hiervoor genoemde overwegingen de belangstelling voor geesteswetenschappen afneemt, gezien het feit dat het aantal studenten bij deze studie daalt. Als laatste wil ik een blik werpen op de eventuele verantwoordelijkheid die andere actoren, naast de decaan en de mentor hebben bij het begeleiden van de leerling tot de juiste studiekeuze.

VERSCHILLENDE OVERWEGINGEN

Allereerst heb ik de indruk dat economische overwegingen bij de studiekeuze onder het merendeel van de leerlingen geen grote rol spelen. Er zijn verschillende soorten leerlingen die op veel verschillende manieren hun studiekeuze maken. De meeste leerlingen maken een keuze aan de hand van hun interesses en persoonlijke kwaliteiten. Een studie die leidt tot een baan met een hoog inkomen of tot een hoge maatschappelijke positie wordt maar door weinig scholieren gezien als een prioriteit. Leerlingen vinden het belangrijker dat zij een studie gaan doen die zij leuk vinden en die ervoor zorgt dat zij in de toekomst een baan zullen vinden, waaruit zij voldoening zullen halen. Een hoog inkomen is mooi meegenomen, maar de meeste leerlingen komen toch tot de conclusie dat zij liever werk doen waar zij goed in zijn en plezier in hebben,

De meeste leerlingen maken een keuze aan de hand van hun interesses en persoonlijke kwaliteiten. Een studie die leidt tot een baan met een hoog inkomen of tot een hoge maatschappelijke positie wordt maar door weinig scholieren gezien als een prioriteit.

dan dat zij een baan hebben waar zij vooral veel geld mee verdienen, maar waar ze minder plezier aan beleven.

KANS OP WERK VAN BELANG

Tegelijkertijd is duidelijk te zien dat baankans wel door vele scholieren wordt meegenomen bij het kiezen van hun vervolgstudie. De meeste leerlingen willen toch een stukje zekerheid over wat volgt ná het afronden van hun studie. Baankans kan daarom een doorslaggevende factor zijn in het keuzeprocess. Wanneer een leerling twijfelt tussen verschillende studies die allemaal binnen zijn/haar interessegebied vallen, wordt sneller gekozen voor een studie met meer baan-garantie. Zo staan mij gesprekken die ik afgelopen jaar met een leerling over zijn studiekeuze had nog helder voor ogen. Eigenlijk zou hij heel graag archeologie willen gaan studeren, maar de kans op een baan na afloop is niet heel groot. Uiteindelijk koos hij toch maar voor Biofarmaceutische Wetenschappen. Dit was voor hem zijn tweede keus, maar de kans op een baan na het volgen van deze studie is wel groter dan na de studie archeologie. Economische motieven en carrièreperspectieven speelden bij deze keuze geen grote rol.

Studie	Percentage 2007	Percentage 2017/18
Onderwijs	3,8	4,4
Talen/theologie/geschiedenis	16,7	9,4
Sociale wetenschappen	16,7	17,3
Bedrijfskunde en administratie	12,4	13,6
Rechten	11,4	9,7
Natuurwetenschappen	12,9	15,6
Technische wetenschappen	10,0	14,7
Gezondheidszorg	16,2	15,3
Totaal	100	100

Tabel 1. Indicatie studiekeuze vwo 6-leerlingen in 2007 en 2017/2018

Er is echter altijd wel een klein deel van de leerlingen dat droomt van een carrière. Zij baseren de keuze voor een vervolgopleiding wel op onder andere een aanzienlijk inkomen en een hoge maatschappelijke positie. Deze groep leerlingen zoekt echter niet vaak de decaan of mentor op voor hun studiekeuze. Zij hebben al een duidelijke weg voor zichzelf uitgestippeld en hebben geen advies nodig.

Naast een kleine groep met carrièrejagers moet nog opgemerkt worden dat er ook een groep jongeren is, die totaal niet bezig is met hun studiekeuze. Zij zijn niet vooruit te branden en voelen geen druk om tot de juiste keuze te komen en te presteren.

AFNAME GEESTESWETENSCHAPPEN

Zoals beschreven wordt in de Keuzegids Universiteiten van 2017-2018 en 2018-2019 is de baangarantie en de inkomensschaal van de verschillende studies van geesteswetenschappen laag. Uit onderzoek van onder andere het Centraal Bureau voor de Statistiek blijkt dat er afgelopen jaren een afname is te zien in de keuze voor een studie in één van de geesteswetenschappen (vooral de talen). Deze daling is ongeveer

tegelijk ingetreden met het begin van de economische crisis. Op dit moment is er nog geen stijging te zien.

Ook op het Driestar College kiezen weinig leerlingen voor een studie in één van de geesteswetenschappen. In vergelijking met de resultaten van het beperkte onderzoek naar studiekeuze onder leerlingen van vwo 6 in 2007, is in 2017 en 2018 op mijn school het aantal leerlingen dat kiest voor één van de geesteswetenschappen afgenomen (tabel 1)¹. Als de leerlingen echter wel kiezen voor één van deze studies, hebben ze een duidelijke voorkeur voor deze studie en speelt de aantrekkelijkheid van de studie, die past bij hun interesses, een grotere rol dan de baangarantie die deze studies bieden. Het is maar de vraag of carrièreperspectieven een grote rol spelen bij de beslissing om niet voor één van de geesteswetenschappen te kiezen. De economische studies en de studies die passen bij de natuurprofielen, namelijk Natuur en Gezondheid en Natuur en Techniek, zijn over het algemeen meer in trek dan één van de geesteswetenschappen. Er zijn meer mensen geïnteresseerd in onderwerpen rondom economische

studies en studies die passen bij natuurprofielen. Dit is ook terug te zien in tabel 1.

Ook zie ik op de school waar ik werkzaam ben in de profielkeuze terug dat er minder interesse is in het profiel Cultuur & Maatschappij dan in de natuurprofielen. Afgelopen jaren is het aantal leerlingen dat een natuurprofiel heeft gekozen beduidend hoger dan het aantal dat een maatschappijprofiel heeft gekozen. En binnen de maatschappijprofielen is Economie & Maatschappij meer in trek dan Cultuur & Maatschappij. Dit beeld past in de landelijke trend.

VERANTWOORDELIJKHEID

Veel jongeren vinden het moeilijk om tot de juiste studiekeuze te komen daarom ligt er een zekere verantwoordelijkheid bij hun directe omgeving om hen daarbij te helpen.

Allereerst is het belangrijk dat ouders met hun kinderen open over hun studiekeuze praten. Vragen zoals: 'Wat vind je leuk?' en 'Waar liggen jouw talenten' zijn erg belangrijk. Zo kunnen zij hun kinderen redelijk sturen in motieven om tot een studiekeuze te komen. Ouders moeten echter uitkijken met het opdringen van hun mening. De verantwoordelijkheid en de vrijheid tot het maken van een keuze ligt uiteindelijk toch bij het kind.

INVLOED VANUIT OMGEVING LEERLING

In de reformatorische kringen kunnen ook predikanten, ouderlingen en catecheten een rol spelen bij het bijbrengen van de juiste motieven voor een studiekeuze. Al ben ik van mening dat deze rol beperkt moet zijn. Zij moeten het vooral hebben over de visie die een christen dient uit te stralen in het leven. Deze dient ook door te klinken in de studiekeuze en de latere beroepskeuze. Mijn ervaring is dat deze levenslessen als waardevol worden gezien door vele leerlingen.

Allereerst is het belangrijk dat ouders met hun kinderen open over hun studiekeuze praten. Vragen zoals: 'Wat vind je leuk?' en 'Waar liggen jouw talenten' zijn erg belangrijk

Predikanten, ouderlingen en catecheten worden echter niet geacht een sturende rol te hebben bij de studiekeuze op zichzelf. Dat is niet hun professie en een te duidelijke mening op dat gebied kan als benauwend worden ervaren door jongeren. Wanneer een leerling een hoog inkomen ziet als prioriteit bij het maken van een studiekeuze zal het afschrikwekkend werken om dit direct af te keuren. Het is beter om in gesprek te gaan en hierover ervaringen uit te wisselen.

TALENTEN BENUTTEN: WAARVOOR EN VOOR WIE?

In de vorige uitgave van *Zicht* zei mr. Dirk Vergunst het volgende over de houding die hoger opgeleiden zouden moeten aannemen en waarin de directe omgeving jongeren zou moeten stimuleren: *'Zeggen we tegen leerlingen: doe je best op school, om vooruit te komen? Of zeggen we het anders: doe je best joh, want jij hebt talenten gekregen en die kun je gebruiken om anderen te helpen! Die motivatie hoor ik helaas niet vaak.'* Naar mijn mening is het zeker belangrijk om onder andere de focus te leggen op de talenten van leerlingen en hen daarbij te laten stilstaan. Ieder persoon heeft specifieke talenten gekregen waardoor hij/ zij wat kan betekenen voor anderen. Zo kunnen we elkaar aanvullen en kunnen we de gekregen talenten

gebruiken in onze toekomstige studie en baan. Op school proberen wij hierop te focussen door bij de lessen LOB (Loopbaanoriëntatie en –begeleiding) drie belangrijke vragen te hanteren: ‘Wie ben ik?’, ‘Wat wil ik?’ en ‘Wat kan ik?’. Wel vraag ik mij af of het wijzen op talenten in de praktijk er echt voor zorgt dat leerlingen bezig zijn om een studie te kiezen waarbij zij later een ander kunnen helpen. Motieven om een bepaalde studie te kiezen liggen meer op het intrinsieke vlak en gaan meer over baanzekerheid dan het in de praktijk brengen van talenten.

ROL DECAAN ALS PROFESSIONELE ADVISEUR

Uiteindelijk is het belangrijk dat studenten voor advies vooral naar hun decaan gaan. De decaan is opgeleid om advies te geven en staat ook minder dichtbij het persoonlijke leven van een leerling dan andere actoren in de omgeving. Advies op school gaat verder dan alleen studieadvies. De decaan, mentor en zeker ook de docent hebben een belangrijke rol om hun leerlingen iets mee te geven ‘voor het leven’. Daar legt de school waar ik werkzaam ben ook de nadruk op.

De mentorlessen en vaklessen kunnen uiteindelijk bijdragen aan een studiekeuze.

SLOTSOM

In conclusie kan allereerst gezegd worden dat naar mijn ervaring de meeste leerlingen een vervolgopleiding kiezen aan de hand van hun interesses. Zij voelen bij het maken van een keuze niet de druk tot het behalen van een goede maatschappelijke positie of een hoog inkomen. Baangarantie daarentegen, kan wel een doorslaggevende factor zijn bij het maken van de uiteindelijke afweging van alternatieve studiekeuzes die aansluiten bij de interesse van de leerling. Daarnaast maakt de minderheid van de leerlingen een keuze voor een studie in één van de geesteswetenschappen. Dit hangt vooral af van hun interesses en heeft meestal niet te maken met een lagere baankans. Als laatste is het belangrijk dat de omgeving de leerling ook op verschillende manieren steunt bij het uiteenzetten van de juiste motieven voor het maken van een studiekeuze. Vooral de ouders van een kind en de school kunnen hieraan bijdragen.

NOTEN

- ¹ Resultaten van dit beknopte onderzoek, gehouden onder zeven reformatische scholen voor VWO, zijn in Zicht 2007 nr 2 gepresenteerd door drs. J.W. van Berkum. Percentages in de tabel zijn een indicatie. Om een gevalideerde uitspraak te kunnen doen, moet er meer en uitgebreider onderzoek worden verricht.
- ² De gegevens van 2007 komen uit Zicht 2007 nr 2. De percentages van 2017 en 2018 komen van de uitstroomgegevens van het Driestar College in deze jaren. Gestreefd is dezelfde indeling van studies te gebruiken als in 2007 om de gegevens enigermate vergelijkbaar te houden.

Een niet onaanzienlijk deel van de studenten gaat gebukt onder prestatiedruk, onzekerheid en sociale pressie, nog vóórdat zij deelnemen aan het arbeidsproces. Dr. C.P. Boele spreekt van alarmerende signalen. Als dieperliggende oorzaken noemt hij de invloed van het mensbeeld dat zelfontplooiing centraal stelt. Daarnaast heeft de ontkoppeling van economie en moraal die leidt tot eenzijdig efficiency-denken een funeste uitwerking op het onderwijs. Deze schadelijke tendens wordt versterkt door een perspectiefloos intellectueel klimaat dat verwarring schept. De uitweg? Maak van onderwijsbedrijven weer scholen!

Dr C.P. Boele, voorzitter College van Bestuur Hogeschool van Arnhem en Nijmegen

Studentproblemen en de dieperliggende oorzaken

Medio 2017 verscheen een onderzoek van de Radboud Universiteit over het welzijn van studenten. Wat bleek? Maar liefst 57% van de studenten geeft aan 'veel' of 'zeer veel' stressklachten te ervaren (vrouwelijke studenten beduidend vaker dan mannelijke). Meer dan een kwart van de studenten (26%) geeft aan leegte om zich heen te ervaren. Ruim een vijfde (22%) mist mensen om zich heen. Tussen de 10 en 20%

maakt geen deel uit van een groep vrienden, heeft niet voldoende mensen om zich heen, voelt zich in de steek gelaten, is ontevreden over hun leven en heeft vooral oppervlakkige contacten. Daarnaast geven studentenverteenwoordigers aan dat veel studenten een grote sociale druk voelen om in een kortere studietijd zoveel als mogelijk in die tijd te doen: goede studieresultaten boeken, naar het buitenland gaan, ne-

Ongeveer zes procent van de (100.000) Amsterdamse studenten denkt wel eens aan zelfmoord, één procent slikt daarvoor pillen en heeft wel eens overwogen voor de trein te springen.

venwerkzaamheden, vrijwilligerswerk, een sociaal leven, excelleren in het onderwijs. Vergelijkbare signalen kwamen van studieadviseurs en studentenpsychologen over een toename van het aantal studenten met psychische klachten en/of burn-out verschijnselen.

NOODKLOK

Eerder dat jaar luidde huisarts-directeur van het Amsterdamse Bureau Studentenartsen Peter Vonk de noodklok. Want ongeveer zes procent van de (100.000) Amsterdamse studenten denkt wel eens aan zelfmoord, één procent slikt daarvoor pillen en heeft wel eens overwogen voor de trein te springen. Dat heeft zijns inziens onder meer te maken met het gebrek aan structuur en ritme, de prestatiedruk en drank- en drugsgebruik. En weer een jaar eerder, in het voorjaar van 2016, verscheen op initiatief van GGZ Nederland, de Landelijke Huisartsenvereniging en vele andere organisaties een manifest, getiteld *Betere Geestelijke Gezondheid*. Eén op de twintig jongeren onder de 17 heeft een psychische aandoening. Bijna alle ernstige geestelijke aandoeningen ontstaan in de puberteit of tijdens de adolescentie. De prognose voor jongeren met onbehandelde psychische problemen is ronduit slecht. Ze krijgen minder kansen, komen eerder in contact met justitie en lopen een verhoogd risico op suïcide. Daarom bepleit

het manifest dat de het thema geestelijke gezondheid in de (bij)scholing van leraren een plaats krijgt, zodat zij beter weten hoe zij dit thema kunnen bespreken met jongeren, kunnen meewerken aan het tegengaan van stigma's en aan vroegtijdige signalering van problematiek kunnen bijdragen. Op die manier kan een tijdige behandeling worden bevorderd en verergering van de problematiek worden voorkomen.

KNELLEND VERWACHTINGEN

Dat het hier geen incidentele dip betreft, illustreert ten slotte een essay van de Raad voor de Volksgezondheid en Samenleving dat op 12 juli 2018 verscheen, getiteld *Over bezorgd. Maatschappelijke verwachtingen en mentale druk bij jongvolwassenen*. De Raad spreekt van 'mentale druk', als noemer voor het continuüm van ervaren druk, somberheid, psychische klachten, slaapproblemen en knelpunten. De percentages liggen fors hoger dan 30 jaar geleden. De toegenomen prestatiedruk en de zorg om studieschulden op te bouwen (onlangs nog in het nieuws) zijn volgens de Raad belangrijke oorzaken. Nu hoort een bepaalde mate van onzekerheid bij de adolescentie fase. Toch spreekt de Raad van starre en knellende maatschappelijke verwachtingen van jongvolwassenen: je moet succesvol, gezellig, sportief en gezond zijn en dat kán ook, als je maar *wilt*, zodat falen je eigen schuld is. Bovendien hanteren we nogal beperkte prestatie maatstaven, wat al begint bij de CITO-toets. Tot zover de raad.

ALARMERENDE SIGNALLEN

Het zijn wat mij betreft alarmerende signalen en cijfers. Als ik de cijfers extrapoleer naar mijn eigen hogeschool (35.000 studenten), dan zijn er dus vele duizenden jonge mensen bij ons in huis die het moeilijk hebben. Ik ken er ook diverse van.

Er is geen eenduidig beeld van oorzaken. Het heeft in elk geval te maken met de fragmentering in de maatschappij, waarin zuilen uiteengevallen zijn, vele gebroken gezinnen bestaan, minder gepraat wordt thuis (als er al een thuis is), daarnaast met de druk van social media, druk van ouders die zo 'hoog' mogelijk onderwijs willen voor hun kinderen, financiële druk. In welke mate deze oorzaken elk afzonderlijk de genomen problematiek verklaren, kan ik niet precies zeggen. Wel ben ik van mening dat er drie algemene, dieper liggende oorzaken achter schuilgaan.

1. MENSBEELD

Dat is ten eerste het vigerende mensbeeld, dat diep in het onderwijs is doorgedrongen. Het is het beeld van de individuele student wiens 'maximale talentontwikkeling' en 'zelfontplooiing' centraal staat en die zelf verantwoordelijk is voor zijn of haar succes. Dat is het mensbeeld van de Verlichting, dat rond 1800 doorbrak, met haar grote vertrouwen in de autonome mens die zelf weet wat goed is, voor hemzelf en voor de economie en samenleving, en in vrijheid beslist wat hij doet. De vader van de Verlichting, de filosoof Immanuel Kant (1724-1804), had echter ook oog voor de minde positieve kant van de mens. In zijn boek *De religie binnen de grenzen van de rede* (1793) vindt hij er geen doekjes om: naast de aanleg tot het goede heeft de mens een evidente hang naar het kwade. En dat is volgens Kant niet alleen 'gebrekigheid' (dat zullen de meesten nog wel kunnen meemaken), maar ook onzuiverheid, kwaadaardigheid en perversiteit. Als je dit overdreven en onzinnig vindt, zegt Kant, kijk dan gewoon even om je heen in de wereld ('evidence based' heet dat tegenwoordig in het onderwijs). Deze kant van Kant is langzamerhand onder het tapijt verdwenen. En daar zit meteen het probleem. Wij doen geen recht meer

aan die feilbare, gebrekkige kant van de mens. Daarom overschatten we onze vermogens en die van studenten, met alle gevolgen van dien. Sterker nog, als je faalt, dan is het je eigen probleem, dan was je kennelijk niet 'ondernemend' genoeg als student, of heb je je 'zelfhulpboek' niet goed gelezen. De Israëlische hoogleraar Harari, die op dit moment veel furore maakt, spreekt in zijn nieuwe boek van *Homo Deus*, de goddelijke mens die wij zelf kunnen maken met onze moderne techniek.¹ Christien Brinkgreve spreekt van een soort 'cultureel gebod tot zelfsturing'. Het is zelfs zo dat het klimaat is dat je jezelf ook nog uit de penarie kunt helpen. De Deense hoogleraar psychologie Svend Brinkmann (1975) schreef er een boek over.² Elk jaar worden er duizenden 'zelfhulpboeken' geschreven. Ze prediken een filosofie die draait om jezelf, om je eigen ik. Je moet 'je ware zelf' zijn, 'ontdekken wie je bent' en leren 'van jezelf te houden'. Dit kan gemakkelijk leiden tot narcisme, maar ook tot een blijvende ontevredenheid met wie we zijn. De constante druk op je als persoon te ontwikkelen en kan zelfs leiden tot angst en depressiviteit: 'ben ik wel goed genoeg?', 'ik kan het niet bijhouden'. We zullen onszelf volgens Brinkmann moeten heroriënteren op nieuwe bronnen die ons stabiliteit en betekenis geven, door radicaal te breken met onze afhankelijkheid van ontwikkeling en therapie, en

De Israëlische hoogleraar Harari, die op dit moment veel furore maakt, spreekt in zijn nieuwe boek van *Homo Deus*, de goddelijke mens die wij zelf kunnen maken met onze moderne techniek.

Het is een kwestie van tijd of dit soort denken raakt ook de inhoud van het onderwijs: slechts dat wat direct relevant is voor de economie en arbeidsmarkt telt echt.

gewoon eens stil te staan. Betekenis vind je juist *buiten* jezelf, in je relaties met anderen en de gemeenschap waartoe we behoren. We zouden ons ook meer bewust moeten zijn van onze sterfelijkheid: 'memento mori'. Aldus Brinkmann.

2. ONDERWIJS IN DIENST VAN 'DÉ ECONOMIE'

De tweede oorzaak ligt ongeveer gelijktijdig met de Verlichting, namelijk toen de economische wetenschap los kwam te staan van de moraalfilosofie, waarvan zij tot dan toe onderdeel was geweest. Economie werd een zelfstandig vak, dat op zoek ging naar puur economische wetmatigheden. Men nam afscheid van de opvatting dat er een hogere orde zou bestaan. Het ging niet meer om de rechtvaardige prijs van een product, maar om de natuurlijke prijs. De 'homo economicus' ontstond, de mens als een rationeel denkend en handelend individu, dat zijn eigen welvaart wil maximaleren. In een lange periode heeft dit geleid tot een dominant economisch discours, waarin de economie het voor het zeggen heeft. Economische modellen kwamen het onderwijs binnen en daardoor gaat het in veel scholen, hogescholen en universiteiten, zelfs en helaas ook in het christelijk onderwijs, heel veel over begrippen als schaalvoordelen, prestaties, managementinformatie, indicatoren, rendement, productiviteit, 'human resource management', klantgerichtheid, marktaandeel, risi-

comanagement, 'opbrengstgericht werken'. Het is een kwestie van tijd of dit soort denken raakt ook de *inhoud* van het onderwijs: slechts dat wat direct relevant is voor de economie en arbeidsmarkt telt echt. Daarom heet een veel en onterecht geprezen rapport van de WRR *Naar een lerende economie* (2013): het onderwijs uitsluitend in dienst van de economie. En dat geeft veel druk, ook voor studenten, want de markt wil altijd meer, beter, sneller, efficiënter. Als mens tel je niet, alleen als klant.

3. INTELLECTUEEL KLIMAAT

Dat wordt dan nog versterkt door een intellectueel klimaat dat volstrekt perspectiefloos is. Volgens de filosoof R. ten Bos (1959), in 2017 benoemd tot Denker des Vaderlands, leven we in het 'antropoceen'. Dat is een tijdperk waarin de mens en de planeet met elkaar in gevecht zijn, onder een cascade van catastrofes (de verzuring van de oceaan, de zeespiegelstijging, het mestoverschot, de opkomst van besmettelijke ziektes, de CO₂-emissies enzovoorts), die goeddeels door de mens zelf veroorzaakt lijkt te zijn.³ We overzien de gevolgen niet, we weten niet hoe we ze moeten aanpakken en we zijn bang voor het onbekende, het richtingloze en het doellose. Het antropoceen is te vergelijken met een wolk, een geheel van gebeurtenissen en catastrofes zonder monocausale oorzaak en zonder scherpe randen, waarop we geen grip hebben en die zich onttrekt aan objectivering en begrip. Ze onttrekken zich dus ook aan de klassieke kennis- en beheersvormen. Verdwaald zijn in het antropoceen wordt een permanente conditie met een onzekere uitkomst. *Desoriëntatie* is de fundamentele toestand waarin wij verkeren. We zullen moeten leren leven als zwervers, pelgrims en haveloze reizigers: zijn is altijd ergens langskomen. We kunnen hooguit 'vertellingen' maken met elkaar. Deze manier van denken is dominant

in onze tijd en ook in het onderwijs. Dat onderwijs *onderwijzen* is, lijkt menigeen vergeten.

APPÈL

Het wordt hoog tijd om onderwijs waar nodig weer *onderwijzen* te laten worden, opdat jongeren richting en perspectief vinden. Hoog tijd om van onderwijsbedrijven weer scholen te maken, waar het goed toeven is voor onzekere jonge mensen. Hoog tijd om te stoppen met het koketteren met modieuze en perspectiefloze (management)filosofische praatjes, ook in het christelijk onderwijs. Hoog tijd vooral om ons hart op al die jonge mensen te zetten en al degenen die ons daarvan afleiden ver buiten de school te houden. Ida Gerhardt (1905 – 1997) dichtte als volgt:

*'Bezie de kinderen niet te klein
Zij moeten veel verdragen –
Eenzaamheid, angsten, groeiens pijn*

**Hoog tijd om te stoppen
met het koketteren met
modieuze en perspectiefloze
(management)filosofische
praatjes, ook in het
christelijk onderwijs.**

*en, onverhoeds, de slagen.
Bezie de kinderen niet te klein:
Hun eerlijkheid blijft vragen,
of gij niet haast uzelf durft zijn.
Dàn kunt ge 't met hen wagen.
Laat uw comedie op de gang
Zij weten 't immers tòch al lang!
Ken in uzelf het kwade.
Heb eerbied voor wat leeft en groeit,
Zorg dat ge het niet smet of knoeit. –
Dan schenk' u God genade.'*

NOTEN

- ¹ Harari, Y.N. The History of Tomorrow (2015). Ned. Vert. *Homo Deus. Een kleine geschiedenis van de toekomst*. Amsterdam: Thomas Rap.
- ² Brinkmann, S. (2016). *Stå fast* (2014). Ned. Vert. *Standvastig: onder alle omstandigheden jezelf blijven*. Amsterdam: Lev.
- ³ Zie R. ten Bos (2017), *Dwalen in het antropoceen*, Amsterdam: Boom.

Tien jaar na het uitbreken van de financiële crisis lijkt het economische zonnetje weer te schijnen. De huizenprijzen hebben zich in de meeste regio's hersteld. Er zijn maatregelen genomen die de hypotheekverstrekking beperken. Maar zijn de onderliggende problemen echt aangepakt? Of doemen er toch weer wolken aan de horizon op?

Arthur Polder, voorzitter commissie Sociaal Economische Zaken van SGP-jongeren

Staat de woningmarkt als een huis?

De woningmarkt tien jaar na de val van Lehman Brothers

In september 2008 schudde de wereldeconomie op haar grondvesten. De grote Amerikaanse zakenbank *Lehman Brothers* ging failliet. Eén van de grote oorzaken hiervan was de slechte hypotheekportefeuille van deze bank. Na het omvallen van *Lehman Brothers* kwamen ook andere banken in de problemen. In Nederland wer-

den ABN-AMRO en Fortis met belastinggeld overeind gehouden. Deze bankencrisis zorgde op haar beurt voor een crisis in de reële economie: de economische groei sloeg om in krimp en de werkloosheid liep op. Later volgde in Europa de schulden crisis: enkele Zuid-Europese landen kwamen in (acute) geldnood en moesten een

beroep doen op andere eurolanden. De bankencrisis van 2008 heeft dus een wereldwijde impact gehad.

Tien jaar later is het goed om terug te kijken: wat hebben we eigenlijk van de crisis geleerd? Omdat dit onderwerp erg breed is, kunnen we in dit artikel slechts een fractie ervan behandelen. Daarom zoomen we in op de hypotheekmarkt. Welke problemen zijn er tijdens de crisis naar boven gekomen en hoe zijn deze aangepakt? Hebben de genomen maatregelen het beoogde effect, of hebben deze maatregelen ook een keerzijde, bijvoorbeeld als het gaat om de toegankelijkheid van koopwoningen?

HYPOTHEEKVERSTREKKING

De hypotheekschuld in Nederland is de afgelopen jaren decennia fors gestegen. In 1981 bedroeg de hypotheekschuld 27 procent van het bruto binnenlands product (bbp), in 2011 was dit gestegen naar 106 procent.¹ Internationaal gezien hoort Nederland hiermee tot de landen met de hoogste hypotheekschuld.

Deze ontwikkeling is terug te voeren tot halverwege de jaren tachtig. Op dat moment zette het economisch herstel in en stegen de huizenprijzen vrijwel onafgebroken tot 2008. De financieringsmogelijkheden voor de eigen woning namen steeds meer toe. De hypotheekrenteaftrek is een fiscaal beleidsinstrument, bedoeld om het eigen woningbezit te stimuleren. Aanvankelijk waren de voorwaarden streng: er waren alleen hypotheeklen met een aflossingsverplichting, zoals lineaire of annuïtaire hypotheeklen. Ook de inbreng van eigen vermogen was vanzelfsprekend.

In de jaren negentig versoepelde het beleid, waardoor ook andere financiële producten in aanmerking kwamen voor de hypotheekrenteaftrek. Banken bedachten spaar- en aflossings-

In 1981 bedroeg de hypotheekschuld 27 procent van het bruto binnenlands product, in 2011 was dit gestegen naar 106 procent.

vrije hypotheeklen, constructies waarbij de hypotheekrenteaftrek optimaal werd benut. In de hoogste belastingschijf betaalde de overheid voor meer dan de helft mee aan de hypotheekrente van huishoudens.

De toegenomen financieringsmogelijkheden gingen gepaard met een toename van het eigen woningbezit, maar ook trad er door de versoepeling van het beleid een aanzienlijke toename van de hypotheekschuld op. In sommige gevallen raakte de verhouding tussen de hypotheekschuld en het inkomen (*Loan-To-Income*) uit balans. Achteraf bleek dit heel nadelige gevolgen te hebben. Niet iedereen bleek voldoende in staat om zijn hypotheek te financieren.

CRISIS

De financiële crisis sloeg over naar de huizenmarkt. Het effect was dat de beweging op de woningmarkt pijlsnel afnam, het bbp kromp in 2009 en de woningen in waarde begonnen te dalen. Uiteindelijk zijn de woningprijzen in de periode van 2008 tot 2013 gemiddeld met 20 procent gedaald.² Met name voor jongeren die kort voor het instorten van de huizenmarkt een hypotheek hadden afgesloten, betekende dit dat hun huis 'onder water' kwam te staan. De waarde van de hypotheek was groter dan de waarde van het huis, waardoor er bij een eventuele (executie)verkoop een restschuld zou overblijven. Nu enkele oorzaken en gevolgen van de crisis zijn genoemd, komen we terug op onze

Een grote hypotheekschuld maakt Nederlandse banken en huishoudens gevoeliger voor economische schokken.

hoofdvraag: heeft Nederland voldoende van de economische crisis geleerd? Daarbij hebben we de focus gericht op de woningmarkt.

HYPOTHEEKRENTAFTREK

Jarenlang is er in Nederland discussie gevoerd over de hypotheekrenteaftrek. Linkse partijen wilden deze het liefst beperken. Zij noemden het een (villa)-subsidie voor de rijken in Nederland. De VVD kwam daarentegen op voor de huizenbezitter. Zoals in 2010, toen de partij de campagneslogan "De hypotheekrenteaftrek staat bij ons als een huis" gebruikte.

Internationale organisaties zoals het IMF en de OESO wezen echter op de risico's en pleitten voor een beperking van de aftrek. Ook *De Nederlandsche Bank* heeft herhaaldelijk op de risico's gewezen van de ruimhartige subsidiering van de eigen woning. Een grote hypotheekschuld maakt Nederlandse banken en huishoudens gevoeliger voor economische schokken. Daarnaast zorgt de riante hypotheekaftrek voor een grotere vraag naar koopwoningen, wat een prijsopdrijvend effect tot gevolg heeft.³ Ook vormt de hypotheekrenteaftrek een forse aanslag op de staatkas: op het hoogtepunt in 2012 kostte de maatregel 34,3 miljard euro (zonder verrekening van het eigenwoningforfait).⁴ Niet-tegenstaande de verkiezingsbelofte van de VVD, nam het kabinet Rutte-II het besluit om de hypotheekrenteaftrek stapsgewijs af te bouwen. En

in het regeerakkoord van Rutte-III werd besloten om deze afbouw versneld uit te voeren.

Vanaf 2013 is de Wet herziening fiscale behandeling eigen woning van kracht. Deze wet bepaalt dat bij nieuwe hypotheekleningen alleen hypotheekrenteaftrek wordt toegestaan. Hierdoor is de nationale hypotheekschuld de afgelopen jaren gestabiliseerd, zoals ook blijkt uit figuur 1.

LOAN-TO-VALUE

Daarnaast is er nog een ander criterium van belang: de *loan-to-value-ratio*. Dit criterium geeft de verhouding aan tussen de maximale hoogte van de hypotheeklening en de waarde van het onderpand (het huis). In het verleden was het mogelijk om meer geld te lenen dan de getaxeerde waarde van het huis. Er kon extra worden geleend, zodat bijvoorbeeld een verbouwing ook meegefinancierd kon worden. Banken liepen hiermee forse risico's, omdat de waarde van het onderpand minder was dan de omvang van de hypotheek.

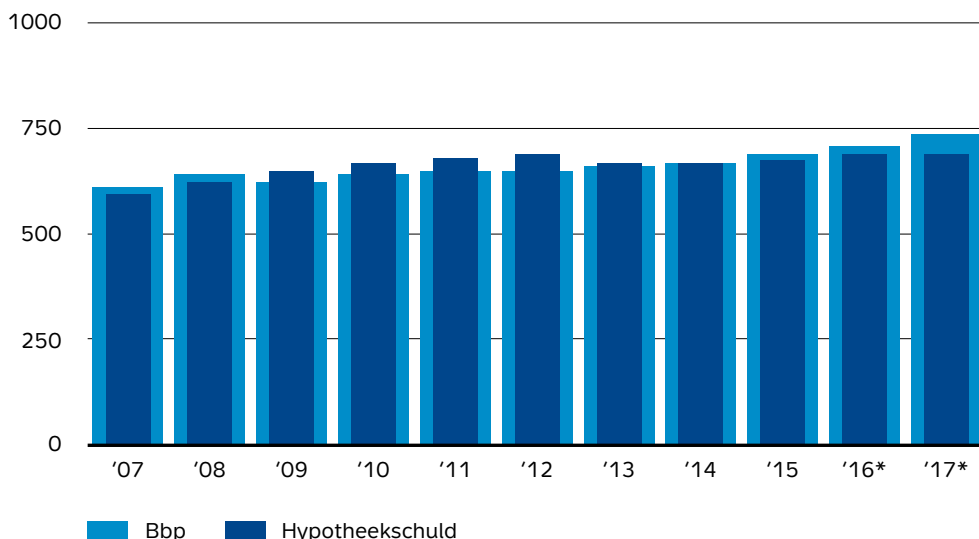
Sinds 2013 is de LTV-ratio gemaximeerd op 105 procent en in de jaren daarna stapsgewijs afgebouwd tot 100 procent in 2018. Vooralsnog blijft de LTV-ratio op 100 procent gehandhaafd.

KRAPTE

Inmiddels is de woningmarkt weer aangetrokken en zijn de huizenprijzen weer op het niveau van voor de kredietcrisis terechtgekomen. Kanttekening hierbij is wel dat er forse regionale verschillen zijn. Buiten de Randstad liggen de prijzen nog onder het niveau van 2008, terwijl in de Randstad de prijzen het niveau van 2008 soms ver overstijgen.⁵ De oorzaak hiervan is dat er in de crisisjaren te weinig woningen zijn gebouwd,

Hypotheekschuld en bbp

x mld euro

Figuur 1: Hypotheekschuld en bbp van Nederland tussen 2007 en 2017. Bron: CBS

waardoor er momenteel een groot tekort aan koopwoningen is, vooral in de regio's waar meer mensen willen gaan wonen. Doordat de woningvraag het aanbod overstijgt, zijn de huizenprijzen daar (fors) gestegen. Ook het aantal verkochte woningen is flink toegenomen: in 2017 werden er 242.000 koopwoningen verkocht, het hoogste aantal sinds 1995.⁶ De hypotheekmarkt is wel veranderd sinds de crisis: de criteria om een hypotheek te krijgen zijn fors verzwaard. Een beperking van de hypotheekschuld was noodzakelijk en maakt de Nederlandse economie meer schokbestendig.

DE NEDERLANDSCHE BANK BEPLEIT WEERBAARHEID

Tegelijk blijven de schulden per huishouden internationaal vergeleken hoog. In veel landen zijn deze lager. Het Financieel Stabiliteitscomité

(FSC) heeft ervoor gepleit om de LTV-ratio verder te verlagen naar 90 procent.⁷ In het FSC zitten vertegenwoordigers van het ministerie van Financiën, DNB en de Autoriteit Financiële Markten.

Door de hoge schulden blijven huishoudens, zeker aan het begin van de looptijd van een hypotheek, kwetsbaar. Starters lopen hierdoor relatief veel risico omdat bijvoorbeeld een verandering in het inkomen gemakkelijk kan zorgen voor betalingsproblemen. Wanneer er volgens een restschuld overblijft, kan dit hele nare gevolgen hebben. Een restschuld kan een huishouden jarenlang blijven achtervolgen.

De Nederlandsche Bank wijst er terecht op dat een lagere LTV-ratio zorgt meer financiële weerbaarheid van met name starters op de woning-

Voor starters is het met de huidige krapte op de woningmarkt lastig om aan een betaalbare woning te komen. De wachtlijsten voor de sociale huursector zijn lang en de huren in de vrije sector zijn hoog.

markt. Ook wijst DNB op twee andere effecten: door een beperking van de LTV-ratio wordt de Nederlandse economie minder gevoelig voor conjuncturele ontwikkelingen. Ten tweede wijst de toezichthouder erop dat de marktfinanciering van banken door de huidige LTV-ratio onder druk kan komen te staan in tijden van economische neergang.⁸

Financiële stabiliteit is erg belangrijk voor Nederland. Het zou mooi zijn als de hoge schuld van Nederlandse huishoudens verder kan worden beperkt. Tegelijk heeft een verdere beperking van de LTV-ratio ook een keerzijde, zoals we in de volgende paragraaf zullen zien.

STARTERS

Voor starters is het met de huidige krapte op de woningmarkt lastig om aan een betaalbare woning te komen. De wachtlijsten voor de sociale huursector zijn lang en de huren in de vrije sector zijn hoog. De huur is vaak zelfs hoger dan de maandlasten van een hypotheek. Ook de koopsector is geen optie omdat het inkomen van starters vaak te laag is voor een hypotheek die hoog genoeg is om een passend huis te kunnen

kopen. Het is voor starters dus moeilijk om op de woningmarkt iets te kopen.

De belangrijkste structurele oplossing is dat er meer woningen bijgebouwd gaan worden in alle segmenten van de woningmarkt, maar met name in de vrije huursector. Veel politieke partijen, waaronder de SGP, zetten zich daarom in voor het vergroten van het woningaanbod.

Ook worden er andere suggesties gedaan om de koopmarkt toegankelijker te maken voor starters. Een verhoging van de LTV-ratio biedt geen oplossing, omdat de verlaging hiervan niet de reden is dat starters moeilijker de koopmarkt kunnen betreden. Een verlaging van de LTV-ratio zorgt er juist voor dat de koopmarkt nog minder toegankelijk wordt. Starters moeten in dat geval namelijk ook nog een deel eigen vermogen inbrengen bij de aankoop van een woning.

Het verlengen van de looptijd van een hypotheek naar bijvoorbeeld veertig jaar, kan er indirect voor zorgen dat starters een hogere hypotheek kunnen krijgen. Doordat de maandlasten dalen, kan er bij gelijke maandlasten én een langere looptijd, een hogere hypotheecaire lening worden afgesloten.

Een derde mogelijkheid is dat bij de inkomensstoets (LTI) bij starters rekening wordt gehouden met een stijgend inkomen in de toekomst. Enerzijds is dit een mogelijke oplossing voor starters die verwachten dat hun inkomen in de (nabije) toekomst (snel) zal stijgen. Tegelijk vormt dit ook een risico: wanneer de inkomensstijging niet wordt gerealiseerd, zijn de hypotheeklasten voor het huishouden te hoog, waardoor het risico op betaalachterstanden of gedwongen verkoop groter wordt. Daarbij moet ervoor worden gewaakt om herhaling van de problemen van vroeger te voorkomen.

BESLUIT

We openen dit artikel met de vraag of Nederland heeft geleerd van de economische crisis van tien jaar geleden. Daarbij hebben we de woningmarkt in ogenschouw genomen. Het antwoord op de vraag luidt bevestigend. De afgelopen jaren zijn de eisen voor hypotheeklen verzwakt. Ook is de ruimhartige regeling van de hypotheekrenteaftrek, die bijdroeg aan de hoge woningschuld en de grote prijsstijgingen, beperkt. Uiteraard is financiële stabiliteit be-

langrijk voor de hypotheekmarkt en de Nederlandse economie als geheel. Maar de koopsector moet ook toegankelijk blijven voor starters op de woningmarkt. Voor de komende jaren liggen er op dit terrein uitdagingen, zonder dat de teugels worden losgelaten.

Staat de woningmarkt als een huis? Ja! Maar het is niet verkeerd om de heipalen nog wat dieper de grond in te slaan!

NOTEN

¹ Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (2016). Samenleving en financiële sector in evenwicht. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, p. 122.

² Centraal Bureau voor de Statistiek, 'Huizenprijzen op niveau van voor de kredietcrisis', geraadpleegd op 29 november 2018. Beschikbaar via <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2018/36/huizenprijzen-op-niveau-van-voor-de-kredietcrisis>.

³ Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, p. 122.

⁴ Gidding, K., Nieuweboer, J., & Pouwels-Urlings, N. (2017). Ontwikkelingen op de koopwoningmarkt. Economisch Statistische Berichten, 102 (4749S), 21-26, p. 23.

⁵ Centraal Bureau voor de Statistiek, 'Huizenprijzen op niveau van voor de kredietcrisis'.

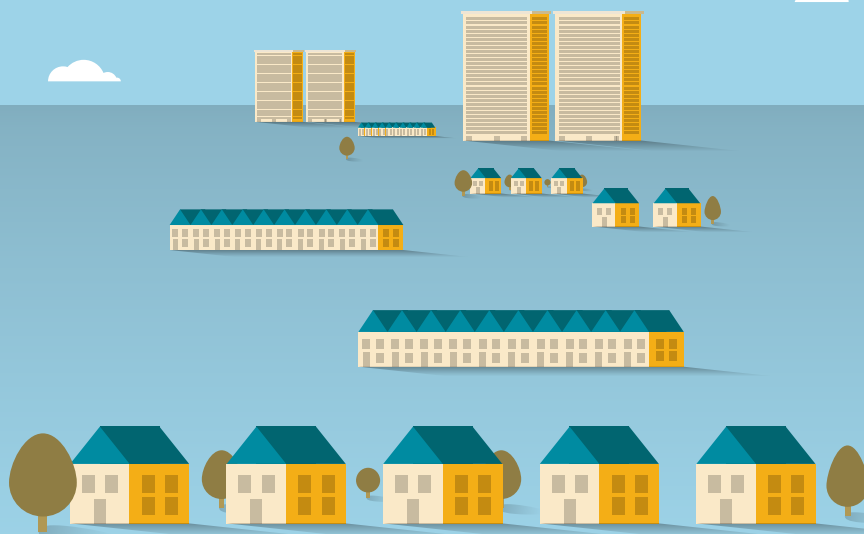
⁶ Idem.

⁷ Financieel Stabiliteitscomité, 'Financieel Stabiliteitscomité adviseert verdere afbouw LTV-limiet naar 90%', geraadpleegd op 29 november 2018. Beschikbaar via <https://www.financieelstabiliteitscomite.nl/nl/nieuws/nieuwsbericht/34>.

⁸ De Nederlandse Bank, 'Effecten van een lagere LTV-limiet', geraadpleegd op 29 november 2018. Beschikbaar via <https://www.dnb.nl/nieuws/nieuwsoverzicht-en-archief/dnbulletin-2015/dnb322357.jsp>.

CONGRES VIANEN 2019

BURGERSCHAP EEN NIEUWE OPDRACHT?

INHOUD GEVEN AAN BURGERSCHAPSVORMING

DATUM: D.V. VRIJDAG 1 FEBRUARI 2019

LOCATIE: VAN DER VALK HOTEL, VIANEN

TIJD: 09:00 - 15:30 UUR

INFORMATIE EN AANMELDEN: WWW.VGS.NL/CONGRES2019 OF TEL. 0180-442675

Schuldenvrij

In mijn hele leven heb ik mij slechts tweemaal in de schulden gestoken: voor een universitaire studie en voor een huis. De eerste keer gebeurde dat onbewust, omdat ik onvoldoende besepte dat mijn beurs voor een deel bestond uit een renteloos voorschot. Die studieschuld van 20.000 gulden heb ik kort na het behalen van mijn diploma in één keer voldaan, maar bij mijn koopwoning kwam het inzicht pas op het moment dat ik ten volle besepte dat 'hypotheek' slechts een ander woord is voor 'woningschuld'.

Vanaf dat moment ben ik zeer sober gaan leven om die schuld zo snel mogelijk omlaag te brengen en sindsdien is ook mijn kijk op de wereld volledig gekanteld. Zo ben ik gaan beseffen dat het versneld aflossen van een hypotheek met spaargeld dat er al is, iets volstrekt anders is dan heel hard gaan sparen om de hypotheek af te kunnen lossen. Dat lijkt een woordspelletje, maar is in werkelijkheid een mentaliteitskwestie.

Het besluit om op mijn 47ste versneld te gaan aflossen, heeft mijn persoonlijke leven in een stroomversnelling gebracht waardoor ik reeds op 55-jarige leeftijd in de gelukkige omstandigheid verkeerde dat ik kon kiezen voor een vorm van deeltijdpensioen. Beter gezegd: door een schuldenvrij leven en een grote mate van spaarzaamheid kan ik mij in deze fase van mijn leven volledig richten op het schrijven van boeken en columns, op mijn gezin en op vrijwilligerswerk.

Wie zijn hypotheekschuld ziet slinken, bevrijdt zich niet alleen uit de greep van de banken maar ervaart een veel groter gevoel van vrijheid in het algemeen. Anders gezegd: na de eerste aflossing ben je als mens nog heel ver verwijderd van echte financiële onafhankelijkheid, maar je profiteert vanaf dag één wel van een vrij en onafhankelijk gevoel. Schulden leiden tot een vorm van slavernij, maar het omgekeerde is eveneens het geval.

Gerhard Hormann

*Auteur van Hypotheekvrij!
en vele andere publicaties*

In Nederland neemt de laatste jaren zowel de rijkdom als de armoede toe. Heeft de gemeentelijke overheid een taak in het bestrijden van armoede? En hoe pakken gemeenten de problematiek van langdurige schulden aan? In dit interview komt gemeenteraadslid Bernard van den Belt uit Kampen aan het woord.

Interview met Bernard van den Belt, SGP-raadslid in de gemeente Kampen

Kampen tegen armoede

**ALLEREERST ZIJN WE BENIEUWD NAAR GE-
GEVENS OVER KAMPEN ALS HET GAAT OM
ARMOEDE. IS ER IN DE GEMEENTERAAD
AANDACHT VOOR DE PROBLEMATIEK VAN
ARMOEDE EN SCHULDEN?**

De afgelopen jaren is binnen onze gemeente veel aandacht gegeven aan het voorkomen van en tegengaan van de effecten van armoede. In december 2017 heeft de gemeenteraad een uitbreiding van de aanpak van armoede vastgesteld. Toch hebben we, als gevolg van de opeen-

volgende crises in de jaren 2008 tot en met 2015 (financiële crisis, bankencrisis, oplopende werkloosheid, bezuinigingen etc.), moeten constateren dat het percentage inwoners van Kampen dat langdurig in armoede leeft de afgelopen jaren is toegenomen. Met name het percentage kinderen dat in bijstandsgesinnen opgroeit is gestegen.

Het aantal minderjarige kinderen in gezinnen met een inkomen lager dan 110 % van het wet-

Huishoudens in Kampen met een inkomen tot 125% van het sociaal minimum

	Totaal	Inkomen tot 101%	Inkomen tot 110%	Inkomen tot 120%	Inkomen tot 125%
Aantal huishoudens in Kampen	19.800	1.200	2.000	2.800	3.200
huishoudens Kampen		6,1%	10,1%	14,1%	16,2%
huishoudens in Nederland		8,2%	12,2%	15,7%	17,5%
Kinderen < 18 jaar	12.300	600	900	1.100	1.200
Inkomen werk	10.600	200	300	400	500
Inkomen als zelfstandige	2.500	200	200	300	300
Overdrachtsinkomen	6.600	800	1.500	2.100	2.400

CBS 2013, obv 2010

telijk sociaal minimum is in Kampen berekend op ca. 900 (zie onderstaand overzicht). Vergelijken met de landelijke cijfers valt dit mee, want dan zou het 50% hoger liggen, rond 1.350. Maar als SGP-raadslid wens ik dat er in mijn gemeente geen enkel kind in een situatie van armoede hoeft te leven.

Ongeveer 540 van de 900 arme Kamper kinderen leven in een gezin met werkende ouders. Zij zijn de zogenaamde 'werkende armen'. In Kampen is het probleem minder ernstig dan in verschillende grote steden, maar (langdurige) armoede komt relatief toch nog veel voor: we scoren middelmatig. Een schrijnend voorbeeld van het effect van armoede op het leven van kinderen is bijvoorbeeld dat kinderen op hun verjaardag niet naar school gaan omdat er geen geld is om te trakteren.

Vooral de overgang van de lagere school naar de middelbare school zorgt voor gezinnen met lage inkomens voor problemen. Scholen hebben wel potjes om ervoor te zorgen dat kinderen mee kunnen op uitjes, maar om te kunnen participeren in de samenleving moet juist de basis op orde zijn. Daarom is in de gemeente Kampen voorgesteld om voor kinderen in armoede die

voor het eerst naar het voortgezet onderwijs gaan, eenmalig een bedrag van maximaal € 300 beschikbaar te stellen voor de aanschaf van een fiets, rugtas en leermiddelen die niet door school verstrekt worden.

In 2015 was de belangrijkste reden voor financiële problemen, dat men niet in staat was om de rekeningen te betalen vanwege hoge vaste lasten (huur, energie e.d.) of hoge zorgkosten. Dit soort betalingsproblemen zijn moeilijker op te lossen dan problemen die ontstaan door nalatigheid.

In een rapportage van de gemeente Kampen trof ik een praktijkvoorbeeld aan dat de situatie van 'mevrouw Jansen' (pseudoniem) beschrijft: *Mevrouw Jansen heeft haar leven eindelijk weer op de rit. Na haar scheiding, zo'n 4 jaar geleden, heeft zij haar woning verloren waardoor zij een tijdje dakloos is geweest. In deze periode heeft zij ook schulden opgebouwd. Met wat hulp van kennissen en vrienden kreeg zij haar leven langzaam weer op de rit. Inmiddels wonen haar kinderen weer bij haar en heeft zij een baan waar zij nu twee jaar met veel plezier werkt. Na twee jaar gewerkt te hebben bij deze werkgever wil de deze haar graag een vast contract aanbiede*

den. Het feit dat zij nog schulden bij verschillende schuldeisers had was voor die werkgever een drempel om dat contract te geven. Mevrouw Jansen had nog zo'n € 4.200,- aan schulden. Mevrouw Jansen heeft aangeklopt bij haar bank en bij de gemeente voor een sociaal krediet. Beide partijen wilden geen krediet verstrekken omdat zij niet voldeed aan allerlei voorwaarden. Vanuit de gemeente Kampen is vervolgens bekeken of er afloscapaciteit was en of zij gemotiveerd genoeg was om met een plan te komen. Binnen 3 dagen lag er een plan hoe, wanneer en op welke wijze zij haar schuld kon afbetalen. De schuldeisers van mevrouw zijn vervolgens in één keer afgelost. Binnen 10 maanden had zij haar schuld terugbetaald.

MOET DE OVERHEID ARMOEDE BESTRIJDEN? IS ZIJ DE EERST VERANTWOORDELIJKE INSTANTIE HIERVOOR? HOE ZIE JIJ DE VERANTWOORDELIJKHEID VAN DE OVERHEID TEN OPZICHTE VAN DIE VAN DE BURGER ZELF, HET SOCIALE NETWERK, DE FAMILIE, BUURT, SCHOOL, KERK EN MAATSCHAPPELIJKE ORGANISATIES?

Armoede moet bestreden worden. De Bijbel leert ons dat mensen naar elkaar om moeten zien. Juist ook als iemand het moeilijk heeft en

De Bijbel leert ons dat mensen naar elkaar om moeten zien. Juist ook als iemand het moeilijk heeft en bijvoorbeeld in armoede leeft. Bedelarij mocht in Israël niet voorkomen (het kwam wel voor, maar dat was niet naar Gods wil).

bijvoorbeeld in armoede leeft. Bedelarij mocht in Israël niet voorkomen (het kwam wel voor, maar dat was niet naar Gods wil). Evenzo is de SGP van mening dat echte armoede in Kampen ook niet voor mag komen. Vroeger was de kerk degene die armoede tegen kon gaan door de diaconieën. Maar doordat steeds minder mensen lid zijn van een kerk, is de afgelopen decennia de verantwoordelijkheid van armoedebestrijding steeds meer naar de samenleving gekomen. Bestrijding van armoede zie ik als een maatschappelijke verantwoordelijkheid die de gemeente voor een groot gedeelte deelt met de inwoners. Het is daarom belangrijk dat het 'maatschappelijke kapitaal' (de inzet en initiatieven vanuit onze inwoners) wordt gestimuleerd. Tegelijkertijd moet het gemeentelijk beleid ingezet worden op het vergroten van het sociaal kapitaal (steun van familie, burens, vrienden en lotgenoten) en de versterking van het psychologisch kapitaal (de eigen kwaliteit van de doelgroep).

VEEL MENSEN DIE IN ARMOEDE LEVEN, SCHAMEN ZICH HIERVOOR. ZIJ PROBEREN HET TE VERBERGEN EN KOMEN ER ZELF VAAK NIET MEE VOOR DE DAG. DAT BEMOEILIJKT DE HULPVERLENING. IS DIT DE BELANGRIJKSTE BELEMMERING OF ZIJN ER OOK ANDERE BELEMMERINGEN?

Schaamte is zeker een thema binnen de geschetste problematiek. De gemeente erkent schaamte voor financiële problemen door het onderwerp bespreekbaar te maken en hiermee een taboe te doorbreken. Eén van de acties die ondernomen wordt is een bijeenkomst 'Kampen Armoedevrij' op vrijdag 23 november. Hier wordt schaamte als één van de thema's uitgelicht. Maar er zijn ook andere oorzaken waardoor hulpverlening moeilijk op gang komt. Denk aan laaggeletterdheid en onbekendheid met rege-

lingen. Soms is echter de beperktheid van de regelingen van de gemeente ook een reden, waardoor iemand (langdurig) in armoede geraakt of blijft. Daarom hebben we in Kampen €15.000 euro beschikbaar gesteld als 'regelruimte'.

Dat dit effect kan sorteren, blijkt uit het volgende voorbeeld: een uitkeringsgerechtigde wordt uitgenodigd voor een sollicitatiegesprek buiten Kampen. De persoon heeft onvoldoende financiële middelen om de reiskosten te kunnen betalen. Het sollicitatiegesprek biedt kans op een baan en daarmee op uitstroom uit de uitkering. Het budget 'regelruimte' biedt mogelijkheid om de reiskosten wel te vergoeden.

WAT DOET DE GEMEENTE KAMPEN AAN HET TEGENGAAN PROBLEMATISCHE SCHULDEN? WAT ZIJN DE BELANGRIJKSTE INSTRUMENTEN VAN BELEID?

De kwijtschelding van gemeentelijke belastingen en de individuele inkomenstoeslag werken goed. Waarop Kampen momenteel extra inzet is de verbetering van de ondersteuning om de basis op orde te krijgen. Daarom wordt met name geïnvesteerd in schuldhulpverlening en wordt er meer werk gemaakt van preventie, vroeg-signalering, budget-coaching en nazorg. De verwachting is dat financiële problemen hiermee zoveel mogelijk voorkomen kunnen worden. Wanneer ze toch zijn ontstaan wil de gemeente er snel bij zijn en in gesprek gaan. Hierbij wordt nauw samengewerkt met al onze lokale partners. De hoop is dat hierdoor meer inwoners gemotiveerd worden om aan een oplossing van hun financiële problemen te werken, zodat ook de maatschappelijke kosten beperkt worden. De gemeente kan ze daarbij ondersteunen en hen helpen hun financiële zelfredzaamheid vergroten.

ALS HET GAAT OM DE POLITIEKE DISCUSSIE IN DE GEMEENTELIJKE POLITIEK OVER ARMOEDEBELEID, WAAROP SPITST DIE ZICH TOE?

De zogenaamde 'omgekeerde toets' is in de raadsvergadering van oktober vastgesteld. Hierbij wordt in de eerst plaats gekeken wat nodig is en vervolgens bezien welke relevante juridische gegevens hierbij passen. Deze omgekeerde toets is raadsbreed vastgesteld. De discussie spitste zich toe op de vraag hoe hoog het percentage moet zijn om in aanmerking te komen voor de verschillende regelingen van de gemeente. Ook bij de omgekeerde toets is 110% van het wettelijk sociaal minimum als norm vastgesteld. In de begrotingsraadsvergadering kwam opnieuw een voorstel van PvdA en Kampen Sociaal om deze norm te verhogen naar 120%.

Wij hebben daarbij aangegeven dat iedere grens arbitrair is en discussie oproept. Als SGP-fractie vinden we het belangrijk dat het armoedebeleid met een warm hart en met coulance uitgevoerd wordt. De gemeente moet meedenken met mensen en naar goede oplossingen zoeken. Dat

De kwijschelding van gemeentelijke belastingen en de individuele inkomenstoeslag werken goed. Waarop Kampen momenteel extra inzet is de verbetering van de ondersteuning om de basis op orde te krijgen.

moet merkbaar zijn voor mensen die bij de gemeente aankloppen. Als dat goed gebeurt, is het ophogen van een grens niet nodig. Het volgende voorbeeld maakt dit duidelijk: De ouders van een 17-jarige jongen zijn wegens huurachterstand op straat gezet. Hun zoon woont nu bij zijn zus, terwijl zij elders opvang hebben gevonden. Hij werkt 1 dag in de week, 1 dag school en 4 dagen stage, maar houdt dit amper meer vol, omdat hij geen eigen kamer heeft en zijn spullen in de opslag staan. Hij is en voelt zich ontheemd. Temeer daar hij van niets wist; hij kwam terug van vakantie, maar kon het ouderlijk huis niet meer in! Pas als hij 18 jaar is kan hij aanspraak maken op studiefinanciering en kamerhuur betalen. Hij heeft nu echter al een geschikte kamer gevonden. Als er 1 maand huur betaald wordt, kan hij er alvast intrekken en met de hulp van begeleiding proberen zelfstandig verder te gaan. In deze situatie moet de gemeente kijken wat ze kan doen om die jongen te helpen en zou ze die ene maand huur kunnen betalen.

WAT ZIJN DE PRIORITEITEN VAN DE SGP IN KAMPEN MET BETREKKING TOT ARMOEDEBESTRIJDING EN HET TEGENGAAN VAN SCHULDEN? OP WELKE PUNTEN ZOU JIJ HET HUIDIGE BELEID VAN DE GEMEENTE WILLEN WIJZIGEN?

Zoals gezegd, stellen wij voorop dat het armoedebeleid van de gemeente ruimhartig en barmhartig moet worden uitgevoerd. Als fractie zijn we daarom blij met de omgekeerde toets. Het is belangrijk dat de gemeente niet redeneert van 'recht hebben op' maar uitgaat van: wat is nodig voor deze inwoner of dit gezin? De omgekeerde toets is een maand geleden vastgesteld. We hebben als fractie goede verwachting van dit beleid en zullen dit natuurlijk op de voet volgen. Het gaat ons erom dat de burger geholpen wordt om zijn probleem op te lossen. Daarom dient de gemeente niet koud en kil (technocratisch of bureaucratisch) om te gaan met vragen vanuit de doelgroep. Het bieden van een luisterend oor en het tonen van oprechte interesse in het verhaal van de inwoner kan enorm goed doen. Een gemeenteambtenaar mag dus gerust laten merken dat hij of zij een warm hart voor mensen heeft en dat er pro-actief wordt meegeacht met mensen en naar een oplossing wordt gezocht. Meedenken betekent ook: hoe kan de eigen kracht van mensen benut en ingezet worden om armoede te bestrijden en te voorkomen? Preventie is belangrijk en krijgt vorm door korte lijnen te hebben met scholen, kerken, consultatiebureaus enz. Ook is het belangrijk om in de bovenbouw van de VO-scholen en de MBO-scholen veel aan preventie(lessen) te doen, waardoor patronen mogelijk doorbroken kunnen worden.

HEEFT DE LOKALE REKENKAMER HET ARMOEDEBELEID VAN DE GEMEENTE GEËVALUEERD?

In 2012 heeft de rekenkamer onderzoek gedaan naar het armoedebeleid in Kampen. De conclusie was vernietigend: 'De gemeente Kampen heeft geen visie op armoede, ze heeft geen zicht op hoe groot het armoedeprobleem daadwerkelijk is, kan onvoldoende ondersteunende maat-

regelen onder de aandacht brengen bij mensen die het nodig hebben en heeft geen idee of maatregelen om armoede te verminderen effect hebben.' In de afgelopen periode is het college hard aan het werk gegaan om hier werk van te maken. De SGP-fractie constateert dat er nu een stevig en duidelijk armoedebeleid is.

ZOEK JE ALS RAADSLID DE VERBINDING MET MAATSCHAPPELIJKE ORGANISATIES EN KERKEN? LIGT HIER EEN TAAK VOOR ONZE ACHTERBAN EN HOE KUNNEN WE DE BETROKKENHEID OP DIT THEMA VERGROTEN?

Alle Kamper fracties zijn betrokken bij diverse maatschappelijke organisaties. In Kampen zijn meerdere zogenaamde expertmeetings gehouden met allerlei organisaties die zich bezig houden met armoedebeleid, zoals de Voedselbank, stichting Present enz. Ook hebben we als raadscommissie informatieavonden gehouden om deze organisaties uit te nodigen om aan ons als politici uit te leggen wat zij nodig hebben van de gemeente en hoe zij de verhouding met de gemeente ervaren. De komende expertmeeting gaat onder andere over schaamte: Wat is nodig om het taboe op armoede te doorbreken? Als

SGP-fractie hechten we veel waarde aan deze bijeenkomsten.

HEB JE SUGGESTIES VOOR RAADSLEDEN EN WETHOUDERS IN ANDERE GEMEENTEN?

Aan collega-politici in andere gemeenten zou ik de omgekeerde toets nadrukkelijk willen aanbevelen. Benader armoedebeleid vanuit oogpunt van barmhartigheid en ruimhartigheid, vanuit de vraag 'wat is nodig voor een goede oplossing?' en niet vanuit de vraag: 'waar heeft iemand recht op?' Er is volgens mij nog nooit een wethouder weggestuurd omdat hij teveel geld aan armoedebestrijding uitgegeven heeft.

Waar vaak veel te winnen valt, is de insteek van preventie. Voorkomen is beter dan genezen. Dat geldt ook bij andere problemen. Goed onderwijs en het tegengaan van voortijdig schoolverlaten helpt ook bij het voorkomen van armoede op langere termijn.

Tenslotte: Heb oog voor de financieel kwetsbare positie van gezinnen. Met name de 'werkende armen' kunnen veel baat hebben bij een klein steuntje in de rug.

De Rotterdamse wethouder Michiel Grauss (ChristenUnie-SGP) is momenteel het Deltaplan Schulden aan het opstellen. Doel: schulden bij Rotterdammers voorkomen en, als die er toch zijn, mensen helpen om hun schulden aan te pakken. Hoe gaat hij dit doen? Welke knelsituaties komt hij tegen als hij mensen in de stad ontmoet?

Interview met Michiel Grauss, wethouder Armoedebestrijding en Schuldenaanpak in Rotterdam

'Ik ben een aantal vooroordelen kwijtgeraakt'

HOE IS DE SITUATIE ALS HET GAAT OVER ARMOEDE EN SCHULDEN IN DE STAD ROTTERDAM? WIJKT DIT OP SOMMIGE PUNTEN OPVALLEND AF TEN OPZICHTE VAN HET LANDELIJK BEELD?

Tijdens de verkiezingscampagne in Rotterdam is er vaak gesproken over het gegeven dat 1 op 4 Rotterdamse kinderen opgroeit in armoede. Dit is gebaseerd op cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) in 2014. Er zijn echter verschillende definities in de omloop van bij-

voorbeeld het CBS en het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP). Dit komt de duidelijkheid en helderheid niet ten goede.

Als we armoede onder kinderen in Rotterdam willen vergelijken met andere gemeenten in Nederland, kan het beste uitgegaan worden van de 110% WSM-grens (wettelijk sociaal minimum). De belangrijkste reden hiervoor is, dat dit in veel gevallen de doelgroep is van het gemeentelijke armoedebeleid. Dit betekent dat in 2014 22 procent van alle Rotterdamse kinderen opgroeide

in armoede, in 2015 20,7 procent en 2016 20,9 procent (zie tabel 1).

Tabel 1 Kinderen in huishoudens met een inkomen tot 110% van het wettelijk sociaal minimum in Rotterdam

Jaar	Aantal kinderen (x 1.000)	Percentage van alle kinderen
2011	23,7	21,4 %
2012	23,8	21,5 %
2013	24,4	22 %
2014	24,4	22 %
2015	23,1	20,7 %
2016**	23,5	20,9 %

*** Nog niet vastgesteld (CBS gebruikt hiervoor cijfers van de Belastingdienst waardoor de meest recente cijfers ongeveer twee jaar oud zijn) Bron: CBS Statline, 24 augustus 2018*

Uiteindelijk vind ik het niet zo belangrijk welke definitie we gebruiken om armoede te definiëren. Het onomstotelijke feit is er dat erg veel kinderen in Rotterdam opgroeien in armoede en dat doet pijn. We moeten beseffen dat armoede de ontwikkeling van talenten van kinderen in de weg staat. Dat is niet goed voor de kinderen zelf en niet goed voor Rotterdam. Het is mijn ambitie om minder kinderen in armoede te laten opgroeien. Elk kind dat in armoede opgroeit is er één teveel.

Naast armoede is er ook sprake van een fors aantal Rotterdammers die te kampen hebben met problematische schulden. Dat zijn schulden die iemand niet meer zelfstandig kan oplossen. Hiervoor hanteren we als indicator de CBS-cijfers over het aantal Rotterdammers, die zes maanden of langer hun zorgverzekeringspremie niet hebben betaald. In 2015 waren er bij-

voorbeeld 26.990 mensen met problematische schulden, terwijl dat in 2017 al 22.500 waren. Dit lijkt een aanzienlijke afname, maar dat is het feitelijk gezien niet, omdat het CBS in 2016 een andere rekenmethode is gaan hanteren. Het belangrijkste verschil zit in het feit dat wanbetalers met een betalingsregeling niet meer worden meegenomen in de definitie.

Jaar	Aantal Rotterdammers met problematische schulden
2013	27.210
2014	28.230
2015	26.990
2016	24.570
2017	22.500

Bron: CBS

Het moge duidelijk zijn dat te veel Rotterdammers te maken hebben met een keten van schulden die ze in eigen kracht niet kunnen breken. Als wethouder ben ik momenteel druk bezig met het opstellen van het Deltaplan Schulden. Het doel hiervan is om schulden bij Rotterdammers te voorkomen en als die er toch zijn, mensen te helpen om hun schulden aan te pakken. In deze collegeperiode hebben we onszelf het doel gesteld om 15.000 Rotterdammers te helpen met een duurzame aanpak van hun schulden. Dat is ambitieus, maar noodzakelijk om de grote schuldenproblematiek in de stad aan te pakken.

WAT ZIJN DE MEEST VOORKOMENDE OORZAKEN VAN ARMOEDE? EN WELKE GEVOLGEN HEEFT HET VOOR MENS EN SAMENLEVING?

Armoede is soms een oorzaak, soms een gevolg en vaak een combinatie van beiden. Een slechte financiële situatie zorgt vaak voor enorme stress en dat heeft grote gevolgen, zo laten recente

wetenschappelijke onderzoeken zien. Hersenwetenschappers toonden door de zogenaamde *Psychologie van de Schaarste* aan, dat leven in stress zorgt voor een "overlevingsstand", waarbij allerlei executieve functies in het brein onderdrukt worden. Zo worden bijvoorbeeld plannen, het uitstellen van behoeftebevrediging extra lastig en gaat het korte-termijn denken domineren. Dit leidt ertoe dat mensen in onze ogen 'domme' keuzes maken en bijvoorbeeld geen hulp vragen.

Dit zag ik ook in de praktijk in een gesprek met een 50 jarige vrouw die in de schulden zit. Zij is dankzij de pilot Vindplaats Schulden (VPS) bij ons als gemeente in beeld gekomen. VPS is een samenwerking tussen woningbouwcorporaties, energieleveranciers en andere organisaties om schulden te signaleren. Na een ontslag en ziekteproces lukte het haar niet meer om haar uitgaven aan te passen aan haar inkomsten. Zij deed enorm haar best om haar schulden af te lossen, maar hield nauwelijks leefgeld (70 euro per maand) over en kwam toch niet uit de schulden. Ze vroeg echter niet om hulp. Totdat ze dankzij deze pilot bij ons in beeld kwam. Dankzij het inzichtelijk maken van haar financiën begreep mevrouw dat ze hulp nodig had. Inmiddels krijgt de dame in kwestie de juiste hulp. Dit voorbeeld laat zien dat wat rationeel lijkt (hulp vragen), vaak helemaal niet voor de hand ligt voor mensen met schulden. Hier kan en moet de overheid de helpende hand uitsteken.

Verder geeft landelijk onderzoek aan dat 51% van de mensen met problematische schulden laaggeletterd is. In de week van de alfabetisering ben ik bij verschillende bijeenkomsten geweest. In één training kwam een ervaringsdeskundige aan het woord. Een net gepensioneerd autochtone Rotterdammer die bijna zijn hele le-

ven zijn baas en collega's wist te misleiden dat hij niet goed kon lezen en schrijven. Met allerlei trucjes wist hij het te verbergen want "laaggeletterd betekent dom en dom wil je niet zijn." Ook aan de balie wist hij het slim te vermijden: "Ik ben mijn bril vergeten of door zijn adres op een briefje te hebben en te kopiëren." Pas als hij iemand goed kende en er een relatie was ontstaan dan pas zou hij misschien openheid geven. Dat betekent dat we het vaak als overheid niet zien en ook onze goede bedoelingen verkeerd kunnen vallen.

Naast de gesprekken met mensen in de praktijk vind ik het belangrijk om te spreken met wetenschappers. Ik nodig hen uit voor een gesprek om hun inzichten te bespreken met betrekking tot het structureel aanpakken van armoede. Mijn uiteindelijke doel hiermee is te komen tot nieuw Rotterdamse Armoede Beleid, dat de oorzaken en gevolgen van armoede inzichtelijk maakt en ertoe leidt dat meer gezinnen structureel uit de armoede komen.

IS DE OVERHEID DE EERST AANGEWEZEN INSTANTIE OM ARMOEDE TE BESTRIJDEN? HOE VERHOUDT ZICH HIERTOE DE VERANTWOORDELIJKHEID VAN DE BURGER ZELF, HET SOCIALE NETWERK, FAMILIE, BUURT, SCHOOL, KERK, MAATSCHAPPELIJKE ORGANISATIES?

Ik ben er persoonlijk van overtuigd dat we allemaal moeten leven van genade. Wij zijn met niets op aarde gekomen en weten dat wij alles van God hebben ontvangen. De hele Bijbel door wordt een dringend appel gedaan om er voor de ander te zijn. De overheid in het Oude Testament wordt door de profeten scherp veroordeeld om wat ze niet deden voor de kwetsbaarste mensen in die tijd, "de wees, weduwe en de vreemdeling." Ook geeft onze Heere Jezus in het Nieuwe

Als wethouder ben ik momenteel druk bezig met het opstellen van het Delta-plan Schulden. Het doel hiervan is om schulden bij Rotterdammers te voorkomen en als die er toch zijn, mensen te helpen om hun schulden aan te pakken.

Testament zelf het voorbeeld hoe we met de ander moeten omgaan. We worden gevraagd de ander te helpen alsof we het voor onze Heere zelf doen.

De verantwoordelijkheid voor de bestrijding van de armoede ligt dus in beginsel bij ieder mens. Daarnaast deelt ook de overheid mee in deze opdracht als *schild voor de zwakken*.

Overigens is armoede en "de arme" een abstract begrip. In de praktijk hebben we met mensen te maken die soms worstelen met financiële tekorten e.d. maar méér zijn dan deze problemen. Ze zijn geschapen naar Gods beeld en hebben talenten, waarvan het goed is als ze die ontwikkelen en inzetten ten goede van de ander. Ze hebben dus ook de ander iets te bieden, en zijn ook verantwoordelijk voor zover ze die talenten en mogelijkheden hebben om zelf aan de slag te gaan.

ARMOEDE EN SCHULDEN ZIJN EEN BELADEN ONDERWERP. MENSEN SCHAMEN ZICH ERVOOR EN PROBEREN HET TE VERBERGEN. DAT BEMOEILIJKT DE HULPVERLENING. IS DIT DE BELANGRIJKSTE BELEMMERING OF ZIET U OOK ANDERE BELEMMERINGEN?

Schaamte en taboe zijn belangrijke redenen om niet om hulp te vragen. Mensen krijgen het gevoel dat ze "dom" gevonden worden en dat het hun eigen schuld is. Een jonge vrouw vertelde dat ook tegen mij. Ze zei: *Dit is het ergste, moeten toegeven dat ik het niet zelf kan en dat ik niet voor mijn kinderen kan zorgen*.

Een andere belemmering is dat een schuldensituatie veel stress geeft. Als iemand aanbelt, kan het een deurwaarder zijn. De enveloppen in de brievenbus zijn altijd slecht nieuws. Het telefoontje van een onbekend nummer wordt niet opgenomen. Zo ontstaat vanzelf een isolement wat nog eens wordt versterkt dat je met weinig geld ook niet erop uitgaat of een verjaardag bezoekt, want je hebt geen geld voor een cadeautje. Je vindt dat je er verwaarloosd uitziet, dus blijf je daarom liever binnen. Je hebt weinig geld en weinig energie en koopt het goedkoopste eten en dat is vaak nog ongezond ook. Dat zorgt ervoor dat je je nog slechter gaat voelen. Kortom er is een vicieuze cirkel van ellende ontstaan, die vaak helaas wordt doorbroken als het te laat is en de huisuitzetting aanstaande is.

De vicieuze cirkel van armoede en schulden stelt ons voor een belangrijke vraag als samenleving en overheid. Hoe kunnen we mensen eerder bereiken? Hoe kunnen we vroege signalen opvangen en zorgen dat mensen uit hun isolement komen? Ik denk dat hier een belangrijke taak voor de samenleving zelf ligt. Het is belangrijk dat we omzien naar elkaar. Daarbij zijn de mensen die op een plek leven waar veel sociale cohesie is, in het voordeel, omdat je dan eerder aangesproken wordt. Dat betekent een rol voor ons allemaal, of je nu buur, kerklid, vrijwilliger of postbezorger bent. Ga het gesprek aan. Vraag hoe het met iemand gaat, en weet ook dat je waarschijnlijk eerst ontwijkende antwoorden zult krijgen. Het isolement doorbreken vraagt een lange adem.

IS HET VOORoorDEEL TERECHT DAT IE-MAND MEESTAL DOOR EIGEN SCHULD IN ARMOEDE IS BELAND?

Als ik eerlijk ben, ben ik de afgelopen maanden een aantal vooroordelen kwijtgeraakt. Ik dacht dat werk de oplossing was en als je maar volledig werkt en geen gekke dingen doet, dat je dan niet in de problemen kan komen, maar In gesprek met vrijwilligers die mensen met schulden begeleiden sprak ik een vrouw van begin dertig. Ze werkt fulltime en ontvangt een laag inkomen. Door een chronische ziekte was er een grote kostenpost die niet door de ziektekostenverzekering werd gedekt en om die terug te betalen werden andere zaken soms te laat betaald. Daar bovenop kwamen boetes en incasso's en vervolgens bevond ze zich in het schuldenmoeras waar ze niet meer zelfstandig kon uitkomen.

Verschillende onderzoeken wijzen uit dat *life events*, zoals werkloosheid, ziekte, scheiding een belangrijke verklaring zijn voor de start van de schulden om er vervolgens niet meer op eigen kracht uit te kunnen komen. Het 'eigen schuld, dikke bult'-verhaal is wat mij betreft veel te kort door de bocht. Zo sprak ik een jonge vrouw die met psychische klachten maandenlang was opgenomen in een instelling. Toen ze terug kwam lag er een grote stapel post met allerlei aanmaningen vermeerderd met boetes en incassokosten, die betaalvermogen ruim overstegen. Het is dan de vraag of er hulp wordt gezocht of wordt gevluht.

Ook sprak ik veel mensen die eerlijk zeiden dat ze domme keuzes hadden gemaakt. En wanneer er dan geen financiële reserves zijn, kan het snel gaan en zit je zo aan de grond. Tegelijkertijd vind ik de vraag wiens schuld het is niet zo heel relevant voor de hulpverlening die wij als gemeente bieden. Iedereen verdient een tweede kans.

WAAR ZET U VOORAL OP IN ALS HET GAAT OM HET ONDERWERP ARMOEDEBESTRIJDING EN TEGENGAAN VAN SCHULDEN?

Rotterdam geeft grote prioriteit aan het bestrijden van armoede en schulden. Dit wordt alleen al zichtbaar gemaakt door het feit dat ik als wethouder met de portefeuilles Armoedebestrijding en Schuldenaanpak aan de slag mag. In de praktijk komt het nauwelijks voor dat hiervoor een specifieke wethouder wordt aangesteld. Verder is er in het coalitieakkoord afgesproken dat er jaarlijks zo'n € 12 miljoen extra voor de bestrijding van armoede en schulden ingezet kan worden. Hierdoor kan het eerder door de Christen-Unie-SGP gesloten 'Zomerakkoord' worden voortgezet. Dit akkoord regelde:

- Verhoging Individuele Inkomens toeslag (IIT) van € 50 naar €120 euro;
- Verhoging AOW-tegoed van €300 naar €450 per jaar;
- Verhoging Jeugdtegoed voor kinderen van 4 tot en met 11 jaar van €160 naar €275 per jaar. (Voor de groep 11 tot en met 17 jaar was het al 400 euro);
- Extra geld voor de aanpak van schulden;

Kortom: dit college zorgt ervoor dat deze regelingen op een ruimhartige (lees: Zomerakkoord)-hoogte blijven. In totaal is er een budget van zo'n 70 miljoen euro voor het bestrijden van armoede en schulden in Rotterdam.

WAT DOET DE GEMEENTE ROTTERDAM AAN ARMOEDEBELEID EN AAN HET TEGENGAAN PROBLEMATISCHE SCHULDEN?

Rotterdam kent verschillende inkomensondersteunende regelingen zoals de Individuele Inkomens toeslag, de kwijschelding afvalstoffenheffing en het AOW- en Jeugdtegoed, dat via de Rotterdampas wordt toegekend. Daarnaast biedt de Rotterdampas allerlei voordelige acties of zelfs gratis uitjes. Verder is ook de Rotterdam-

polis een belangrijk instrument. Dit is een aantrekkelijke zorgverzekering voor Rotterdammers met een inkomen tot 130%-WML (wettelijk minimum loon) en hoge medische kosten. Deze brede verzekering dekt veel medische kosten en brengt het eigen risico terug tot 50 euro. Hierdoor is een belangrijke kostenpost die mensen de schulden in kan jagen grotendeels gedekt. Daarnaast kijken we met de belangengroepen van chronisch zieken, gehandicapten e.d. of er nog zaken zijn die hierbuiten vallen en waar de bijzondere bijstand mogelijkheden voor moet bieden.

Een ander belangrijk besluit is om ons proces van schuldhulpverlening anders in te richten en te bouwen rondom de Rotterdammer. Die krijgt een vaste contactpersoon en een persoonlijk ondersteuningsplan, zodat er geen uitval is tussen organisaties, maar maatwerk en ingezet wordt op het opbouwen van een relatie. Uiteindelijk leidt dit tot een Deltaplan Schulden om schulden aan te pakken en idealiter een problematische schuldensituatie te voorkomen.

HEEFT DE LOKALE REKENKAMER AANDACHT VOOR HET ARMOEDE- EN ONDERSTEUNINGSBELEID VAN ROTTERDAM?

Verder is ook de Rotterdampolis een belangrijk instrument. Deze brede verzekering dekt veel medische kosten en brengt het eigen risico terug tot 50 euro. Hierdoor is een belangrijke kostenpost die mensen de schulden in kan jagen grotendeels gedekt.

Met de gemeentelijke ombudsman en Rotterdamse rekenkamer is goed contact. Zij kijken kritisch naar vooral de schuldhulpverlening en dat was ook de reden om die anders in te richten met een vaste contactpersoon.

ZOEKT U ALS BESTUURDER DE VERBINDING MET MAATSCHAPPELIJKE ORGANISATIES EN KERKEN? EN ANDERSOM: LICHT HIER EEN TAAK VOOR ONZE ACHTERBAN EN HOE KUNNEN WE DE BETROKKENHEID OP DIT THEMA VERGROTEN?

De armoedeproblematiek is zo groot in Rotterdam dat we iedereen nodig hebben. De overheid kan dit niet alleen. In Rotterdam zie ik dat wij zij aan zij strijden met ondernemers, kerken, hulpverleners e.d.

Nationale Nederlanden heeft bijvoorbeeld de stichting van *Schulden naar Kansen* die goede activiteiten organiseert in Rotterdam. Daarnaast zijn individuele ondernemers bijvoorbeeld mentor voor kwetsbare jongeren. Ook de kerken zijn druk bezig in de stad. Zo mocht ik recent het inloophuis *Zuidrijk* openen, wat grotendeels draait door kerkelijke vrijwilligers. In Rotterdam-Noord hebben de kerken de handen ineengeslagen in de organisatie *Rotterdam Dorst*. Zij zorgen ervoor dat er op elke dag een inlooplek beschikbaar is met goed opgeleide vrijwilligers en op de zondag zijn ze natuurlijk allemaal open. En zo kan ik nog veel meer voorbeelden geven. Kortom de samenleving bruist hier van de initiatieven.

HEEFT U SUGGESTIES VOOR RAADSLEDEN EN WETHOUDERS IN ANDERE GEMEENTEN? EN HEEFT U NOG EEN BOODSCHAP VOOR 'DEN HAAG'?

1. De gouden regel: behandel de ander zoals je zelf behandeld wil worden; ga open en positief in gesprek.

2. Werk samen met de partners die er toe doen.
3. Zorg dat de gemeente het goede voorbeeld geeft door middel van een sociaal incassobeleid (geen incassokosten, geen boetes e.d.)
4. Een suggestie voor provincies en rijksoverheid: word ook (of blijf) een sociale incasseerder. Vooral de rijksregelingen (denk aan de toeslagen) fluctueren zo heftig dat soms onverwachts veel terugbetaald moet worden en er schuldproblemen ontstaan. Ook de boetes van het CJIB zijn legendarisch. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat staatssecretaris Van Ark dit heeft gezien en ermee aan de slag gaat.
5. In gesprek met het Rijk willen we vooral kijken hoe we instrumenten echt effectief kunnen inzetten, wat inhoudt dat er meer grip komt op bewindvoeringskosten en mogelijkheden om problemen sneller aan te pakken en de privacyaspecten goed te regelen.

Kwaliteit sinds 1935

Alle stijlen in huis

Eersteklas service

Eigen montageteam

SINIS 1935
HUISMAN
keukens | sanitair | doe het zelf

Voltastraat 1 | Alblasserdam | 078-6932541 | info@huismanalblasserdam.nl | www.huismankeukens.nl

Van de internationale politiek weten we dat het een proces van 'duwen en trekken' tussen zelfstandige staten is. Maar ook in de nationale politiek blijken gemeenten, provincies en de rijksoverheid met elkaar aan het 'duwen en trekken' te zijn. Gemeenten worden samengevoegd of gaan intensief met elkaar samenwerken. Wat is de beste oplossing? Welke schaalgrootte is voor een gemeente gewenst? Daar komen we eigenlijk niet uit.

Servaas Stoop, voorzitter SGP-fractie in de Provinciale Staten van Zuid-Holland

Bestuurlijke opschaling: de oplossing voor onvoldoende functionerende gemeenten?

In het regeerakkoord van het kabinet Rutte II (coalitie van de VVD en de PvdA) waren diverse ambities opgenomen ten aanzien van de schaalvergroting in het binnenlands bestuur. De provincies Noord-Holland, Utrecht en Flevoland zouden worden samengevoegd. Ook andere provincies zouden moeten nadenken over schaalvergroting. Het aantal waterschappen zou van 26 moeten dalen tot hooguit 12. De provincies zouden met gemeenten moeten gaan overleggen over vergroting van de gemeentelij-

ke schaal. Ten laste van de gemeenten werden besparingen ingeboekt die zouden oplopen tot bijna € 1 miljard. Deze bezuiniging zou moeten leiden tot vermindering van het aantal gemeenten in de periode tot 2017 met 75. In 2025 zouden er nog 100 tot 150 gemeenten moeten bestaan. In datzelfde jaar zouden er in plaats van tien provincies vijf landsdelen zijn overgebleven.

GEEN VERPLICHTE OPSCHALING

In het regeerakkoord van het huidige kabinet

Rutte III wordt het vooral aan gemeenten overgelaten of men wil komen tot opschaling, hoewel ook erkend wordt dat discussies hierover niet altijd een optimaal resultaat opleveren. In één adem wordt er aan toegevoegd: 'Een proces van herindeling is gewenst voor gemeenten die langjarig en in hoge mate afhankelijk zijn van gemeenschappelijke regelingen voor essentiële taken.' De min of meer verplichte opschaling werd dus afgeschaft, maar de al eerder ingeboekte besparingen bleven gehandhaafd. Over de eerdere voornemens aangaande provincies en waterschappen was niets meer te lezen.

DECENTRALISATIES VAN RIJKSBELEID

De voorgenomen decentralisaties in het sociale domein zijn per 1 januari 2015 tot stand gekomen. Dat betekent dat de gemeenten verantwoordelijk zijn geworden voor de jeugdhulp (in plaats van de provincies), voor zorg en welzijn (de Wet maatschappelijke ondersteuning) en voor werk en inkomen (de Participatiewet). Deze omvangrijke stelselwijziging is gepaard gegaan met een stevige bezuiniging in de genoemde domeinen. Daarnaast is er een verplichting gekomen om de jeugdhulp via een gemeenschappelijke regeling met andere gemeenten uit te voeren.

Waar staan we op 1 januari 2019 in vergelijking met 1 januari 2013? Het aantal gemeenten is verminderd van 408 naar 355, dus minus 53. Tot 1 januari 2022 wordt voorzien dat er nog dertien gemeenten zullen worden samengevoegd tot zes nieuwe gemeenten. Het aantal provincies is niet verminderd. Het aantal waterschappen is teruggebracht van 25 naar 21. Hieronder laat ik een aantal overwegingen rondom gemeentelijke opschaling de revue passeren. Wie aan eind een eenduidige conclusie verwacht, moet ik op voorhand teleurstellen.

BESTUURSKRACHT

In het verleden was een dominante reden om een gemeentelijke fusie te stimuleren of zelfs af te dwingen dat een kleine gemeente niet meer in staat was de gemeentelijke taken naar behoren uit te voeren. Uit allerlei bestuurskrachtmetingen of -onderzoeken bleek dat de taakuitvoering op de verschillende gemeentelijke beleidsvelden te wensen overliet: men had geen ruimte om echte prioriteiten te stellen, sommige wetten werden op minimale wijze uitgevoerd en er waren financiële problemen. De oplossing werd vaak gezocht in versterking van de samenwerking met andere gemeenten.

Bij meer recente discussies over gemeentelijke herindeling is het accent enigszins verschoven. Uiteraard is nog steeds het argument van belang dat gemeenten meer en meer moeite hebben om de taken zelfstandig uit te voeren. De betekenis van dit argument wordt versterkt

In het regeerakkoord van het huidige kabinet Rutte III wordt het vooral aan gemeenten overgelaten of men wil komen tot opschaling.

door het gegeven dat er door de decentralisatie van een aantal taken meer verantwoordelijkheden bij de gemeenten zijn komen te liggen, waardoor de druk op de gemeentelijke organisatie (vanwege stevige bezuinigingen) is toegenomen. Er is echter een argument dat aan impact heeft gewonnen, zonder dat dit nu heel specifiek kan worden onderbouwd. En dat is dat de gemeente zelfstandig niet de mogelijkheid heeft de uitdagingen van de nabije toekomst van een goed antwoord te voorzien. Er wordt dan verwezen naar de economische positie van een gemeente of regio, naar de invoering van de nieuwe Omgevingswet, naar de energietransitie die als onderdeel van een breder klimaatbeleid gestalte moet krijgen. Kortom, om in de toekomst in de vaart der volkeren mee te kunnen, moet er opschaling plaatsvinden.

OPSCHALING VERMIJDEN DOOR SAMENWERKING?

Om te 'ontkomen' aan opschaling hebben gemeentebesturen in het (recente) verleden diverse uitwegen gezocht. De meest voor de hand liggende lijkt een versterking van de intergemeentelijke samenwerking via gemeenschappelijke regelingen. Daarbij moeten echter ook antwoorden worden gevonden op een aantal wezenlijke vragen. Ik noem er een paar. Tot welke domeinen strekt de samenwerking zich uit? Met andere woorden: is er een smalle of een brede samenwerking? Gaat de samenwerking

alleen over de uitvoering van beleid dat door gemeenten (colleges of gemeenteraden) wordt vastgesteld of wordt het beleid door het bestuur van een gemeenschappelijke regeling bepaald? Geldt voor de deelnemers een gewogen stemmaandeel naar de grootte van de gemeente of gaat het om 'one person, one vote'? Hoe is de controlerende rol van de gemeenteraden geregeld? Hebben raadsleden alleen via hun eigen gemeenteraad invloed of is er ook een regionaal orgaan waarin zij vertegenwoordigd zijn? En als dit laatste het geval is, hoe krijgt de vertegenwoordiging dan vorm?

De praktijk van de achterliggende jaren laat zien dat over al de voorgaande vragen intensief gediscussieerd wordt. Het is best ingewikkeld is om overeenstemming te bereiken. De discussies werken niet zelden verlamdend op de voortgang van de inhoudelijke dossiers. Gemeenten zijn namelijk zo met zichzelf bezig, dat de gerichtheid op de 'buitenwereld' gering is. Daarbij blijft de oplossing voor het veronderstelde 'democratisch tekort' van samenwerkingsverbanden onbevredigend. Vrees is dat gemeenten er te afhankelijk van worden.

De keerzijde is dat bij opschaling de veronderstelling is dat het aantal ingewikkelde samenwerkingsverbanden fors kan worden teruggedrongen. Wie voor de aardigheid eens de RegioAtlas van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (www.regioatlas.nl) bekijkt, komt tot de ontdekking dat het aantal samenwerkingsverbanden waarin grotere gemeente deelnemen niet substantieel minder is dan van kleinere gemeenten. Er is dus volgens mij geen een-op-een relatie tussen de gemeentelijke schaal en het samenwerkingsverbanden.

VERHULDE PRESSIE TOT OPSCHALING?

Over gemeenschappelijke regelingen nog het volgende. Uitgangspunt is dat gemeenten zelf

vrijwillig beslissen over de vraag met wie ze samenwerken. Het is uiteraard logisch dat dit met buurgemeenten gebeurt in een regionaal verband dat past bij het onderwerp waarop de samenwerking betrekking heeft. Het Rijk heeft echter bepaald dat op vier domeinen de samenwerking verplicht is; het heeft zelfs de schaal min of meer voorgeschreven. Het gaat om de veiligheidsregio's, de omgevingsdiensten, de GGD'en en de jeugdhulp. Tel de budgetten die hierop betrekking hebben bij elkaar op en je hebt al een groot deel van het totale gemeentelijke budget. Het Rijk kan dus via deze regelingen behoorlijk sturen, zowel op inhoud als op financiën. Soms kan ik me niet aan de indruk onttrekken dat deze sturing zo bewust is dat op een heel indirecte manier opschaling kan worden doorgedrukt.

Er zijn tot slot nog twee typen samenwerking, waarbij gemeenten 'zich uitleveren'. De ene is een ambtelijke fusie, waarbij er één organisatie ontstaat die voor meerdere gemeenten werkt. De andere is een vorm van dienstverlening, waarbij een grotere gemeente heel veel taken voor een kleine uitvoert. Ik ga er nu aan voorbij allerlei voor- en nadelen hiervan te benoemen. Het gegeven dat recent in een aantal gevallen deze vormen van samenwerking worden beëindigd, laat zien dat deze niet het beoogde resultaat hebben opgeleverd.

PARTICIPATIE VAN BURGERS

Eigenlijk is het zoeken naar een antwoord op vraag naar de juiste gemeentelijke schaal tegelijkertijd ook een bespiegeling op de vraag 'waar we het allemaal voor doen'. Hoe kunnen we de dienstverlening aan inwoners, bedrijven en instellingen zo goed mogelijk laten zijn? Hoe kunnen we inwoners betrekken bij discussies over hun dagelijkse leefomgeving of het sociale domein of de toekomst van het voorzieningenaan-

Wat betreft de meest uitgesproken vorm van participatie, namelijk deelname aan gemeenteraadsverkiezingen, is het interessant na te denken over het verband tussen de opkomst en de gemeentelijke schaal.

bod? In de kern gaat het dan om de vorm en inhoud van inwonerparticipatie. Of liever gezegd (en meegaand met de trend) om overheidsparticipatie. Wat betreft de meest uitgesproken vorm van participatie, namelijk deelname aan gemeenteraadsverkiezingen, is het interessant na te denken over het verband tussen de opkomst en de gemeentelijke schaal. In algemene zin daalt het opkomstpercentage bij gemeenteraadsverkiezingen al sinds de jaren tachtig. Evenzeer in algemene zin is de opkomst in kleinere gemeenten hoger dan in grotere gemeenten. Vanuit dat perspectief is gemeentelijke opschaling een richting die niet opkomstbevorderend werkt. Het is echter wel de vraag of de relatie zo heel direct te leggen is. De kans is groot dat we niet verder komen dan 'als-dan-rekeningen'. We zien namelijk in grotere gemeenten dat de inwonerbetrokkenheid op een andere manier vorm en inhoud krijgt. Bewonerscomités, wijkraden, meedenkgroepen, werkgroepen bemoeien zich op velerlei manieren met het gemeentelijk beleid. Kennelijk is dit voor hen in een aantal opzichten van groter belang dan een keer in de vier jaar naar de stembus gaan, hoezeer dat ook gewenst zou zijn. Laat onderzoek maar uitwijzen door welke factoren inwonertevredenheid bepaald wordt. Tien tegen een dat dit niet 'de politiek' is.

Het economische principe van doelmatigheid doet zich al jaren gelden in bestuurlijk Nederland als argument voor het fuseren van gemeenten. Hoe beoordeelt de SGP deze ontwikkeling? In deze bijdrage een kritische beschouwing en een aansporing richting SGP-politici om zich wat minder meegaand op te stellen.

Jan Visscher, waterschapsbestuurder^o

Steviger inzet SGP voor schaalverkleining?

Herindeling van gemeenten heeft al vele jaren mijn interesse. Er kunnen vele factoren spelen die meewegen bij een besluit om te komen tot herindeling ja dan nee. In het verleden waren er nog gemeenten met 3.000 tot 5.000 inwoners. Daarvan vraag ik mij tegenwoordig wel degelijk af of die nog op hun taken berekend waren.

KLEINE GEMEENTEN VERDWIJNEN

In mijn omgeving is de kleine gemeente Nijveen (ca. 3.500 inwoners) per 1 januari 1998 toegevoegd aan de gemeente Meppel. Dit was bij een grootschalige herindeling in Drenthe waar 28 gemeenten tot 12 nieuwe gemeenten zijn teruggebracht. De gemeente Zwartsluis

(ca. 4.500 inwoners) is opgegaan in de nieuwe gemeente Zwartewaterland bij een grootschalige herindeling in Overijssel per 1 januari 2001. Een gemeente die minder dan 5.000 inwoners telt, dat is in mijn ogen wel een omvang die te gering is om de vele taken uit te kunnen voeren.

STELLINGNAME SGP BIJ RECENTE HERINDELINGEN

Maar vergis ik mij wanneer ik de indruk krijg dat de SGP inderdaad niet meer zo sterk opkomt voor het behoud van gemeenten met een wat kleinere omvang? Ik heb alleen even de stemmingen van 24 april 2018 over de twaalf herindelingsvoorstellen die toen voorlagen nagezien. In tien gevallen heeft de Tweede Kamerfractie van de SGP voor gestemd. Alleen die van Groningen, Bedum en Ten Boer en die van de gemeenten in de Hoekse Waard konden niet op de instemming van de Kamerfractie rekenen.

Kijken we wat nader naar die gemeenten, dan blijken er meerdere gemeenten tussen te zitten die ook al ontstaan zijn door herindelingen. Als ik het goed gezien heb, varieert dat van 1978 (Neerijnen), 1984 (o.a. Binnenmaas, Cromstrijen en Giessenlanden) tot zelfs 2013 (Molenwaard). Verder is in 2007 Binnenmaas nog weer samengevoegd met 's-Gravendeel. Ik vind het onbegrijpelijk dat zo snel, en dan doel ik niet alleen op Molenwaard, al weer besloten wordt tot de volgende herindeling.

STREVEN NAAR GROTER, NAAR MEER?

Wat kan toch de reden geweest zijn om ook bij deze gemeenten te streven naar steeds groter? Kunnen gemeenten, om even wat getallen te noemen, van tussen de 12.000 en 20.000 inwoners geen goed openbaar bestuur vormen? De

twijfel daaraan waag ik op mijn beurt sterk te betwijfelen! Want ik zie gelukkig de goede voorbeelden nog wel. Maar als we in het huidige tempo doorgaan, dan zijn ze binnenkort geschiedenis. Tussen 2003 en 2018 is het aantal gemeenten gekrompen van 489 tot 380. En per 1 januari 2019 neemt het aantal weer met 25 af tot 355 gemeenten.

DOELMATIGHEID WORDT OVERSCHAT

Ik ben nog in bezit van een mooi artikel¹ van Han Lammers (PvdA raadslid, wethouder, burgemeester, Commissaris van de Koningin) in het maandblad *Bank & Gemeenten* van januari 1999. Hij stelde toen een moratorium van vijftien jaar op de reorganisatiedrift voor. Ophouden met praten over gemeentelijke herindelingen. Lammers had overigens meer goede ideeën, want hij liet daar ook opschrijven dat we geen discussies meer moesten voeren over wel of geen gekozen burgemeester, doch dit terzijde. Die kritische geluiden over herindelingen

De baten die grootschaligheid oplevert op het punt van doelmatigheid en de overzichtelijkheid, worden veelal overschat, terwijl de kosten in de vorm van kwaliteitsverlies en vervreemding worden onderschat.

hoor je volgens mij helaas niet meer in de PvdA. We hebben veel te veel bestuurskundigen, riep hij toen al. Ik citeer een mooie zin: 'Dat het Rijk, de provincies en de gemeenten elkaar op het punt van de gewenste schaalgrootte niet kunnen overtuigen, hangt samen het feit dat zij hun visies deels baseren op een streven naar het behouden of vergroten van de eigen macht en deels op politieke veronderstellingen die nauwelijks door middel van empirisch onderzoek zijn getoetst. De baten die grootschaligheid oplevert op het punt van doelmatigheid en de overzichtelijkheid, worden veelal overschat, terwijl de kosten in de vorm van kwaliteitsverlies en vervreemding worden onderschat.'

OMVANG IS NIET ZO RELEVANT

Een andere stem in dit koor. De Amsterdamse hoogleraar Andries Hoogerwerf schreef in zijn boek² dat de omvang van gemeenten lang niet zo relevant is voor de kwaliteit van het lokaal bestuur als met name de beleidsmakers ons zo vaak willen doen geloven. Zijn de zojuist genoemde punten ook niet bevestigd door andere onderzoeken? Ik kan nog heel veel artikelen aanhalen, maar wil me beperken. Nog enkele noem ik hierna.

DISFUNCTIONEREN KLEINE GEMEENTEN NIET BEWEZEN

Dr. P. Bordewijk heeft in *Bank & Gemeenten* van maart 1999 een zeer interessant artikel³ geschreven onder de titel 'Het functioneren van kleine gemeenten'. Hij verwijst daarin naar een studie van Rombouts⁴ die geciteerd wordt door Derksen⁵. Een citaat: 'Een duidelijke analyse van de tekortkomingen in het functioneren van kleine gemeenten ontbreekt echter. Door zonder een dergelijke analyse toch als beleidsuitgangspunt te kiezen dat de 'bestuurskracht' van de gemeenten vergroot moet worden, hebben opeenvolgende regeringen terecht kritiek te verduren gekregen. Veelvuldig gestelde vragen waren in dit verband: wat moet onder 'bestuurskracht' worden verstaan, en is de huidige bestuurskracht van kleinere gemeenten over het algemeen onvoldoende? Vragen waarop tot de dag van vandaag geen bevredigend antwoord is gegeven.'

In ditzelfde artikel wordt een aantal instanties^{6, 7, 8} genoemd die meer inzicht gegeven hebben. De algemene conclusie was toen nog dat bij kleine gemeenten, in ieder geval vanaf 4.000 inwoners, geen sprake was van een tekortschietende bestuurskracht als gevolg van een te kleine schaal.

GROTERE GEMEENTEN ZIJN VAAK TRAGER

Laat ik deze algemene conclusie van een kleine twintig jaar terug eens naar de huidige tijd vertalen. Dan ben ik van opvatting dat gemeenten van 10.000-12.000 inwoners prima in staat zijn zich te handhaven in het openbaar bestuur. En dan moet men er niet mee aankomen om tegen te werpen dat dan teveel taken naar samenwerkingsverbanden gaan. Ik denk inderdaad dat we daar ook wel te snel in vluchten. Maar ook aanzienlijk grotere gemeenten sluiten zich nog heel

vaak aan bij die verbanden. Dus dat relativeert dit weer.

Bestuurskundige S.A.H. Denters wijst er op, dat er vaak te gemakkelijk van wordt uitgegaan, dat de bestuurskracht van grotere gemeenten groter zal zijn. Met de omvang van de gemeente neemt echter de omvang van de complexiteit ook toe. Om dezelfde bestuurskracht te bereiken zullen meer bestuurlijke hulpbronnen nodig zijn. Derksen concludeert zelfs dat de invloed van de gemeentefactor lang niet altijd positief is. Zijn conclusie is dat grote gemeenten in het algemeen minder snel zijn dan kleine gemeenten.

Uit al het onderzoeksmateriaal trekt Bordewijk de conclusie dat kleine gemeenten heel goed in staat zijn de gevraagde prestaties te leveren, en in sommige gevallen zelfs beter dan grotere gemeenten. Derksen klaagde in 1987 al dat men zich bij de vorming van het beleid zo weinig gelegen liet liggen aan dergelijke onderzoeksresultaten.

OPINIE SGP'ER VAN DEN BERG

Laat ik tenslotte wat meer inzoomen op de stellingname van de SGP. Indertijd had SGP-Tweede Kamerlid mr. dr. J.T. van den Berg uitkomsten en conclusies van verschillende hiervoor genoemde zaken heel goed in beeld. Ik heb bijvoorbeeld een verslag van het congres West-Overijssel en bestuurlijke vernieuwing.⁹ Van den Berg was één van de inleiders en heeft daar indruk gemaakt. Hem werd een enorme verkiezingswinst toegewenst. Hij stelde toen o.a. de vraag of onze huidige bestuurlijke organisatie toch zo slecht nog niet was. (De discussie ging toen overigens ook over de vorming van stadsprovincies, provincies-nieuwe-stijl, agglomeratiegemeenten alsook over zgn. mammoet-gemeenten). Het was Van den Berg in hoorzittingen van de Ka-

mercommissie in het gebied en in Kamerdebatten zelf opgevallen dat alleen bestuurders – en die ook niet eens massaal – aanwezig waren en dat de burgers, om wie het allemaal begonnen was, in geen velden of wegen te bekennen waren. ‘Bezint eer gij begint!’, was zijn oproep op dat congres. Het was hem destijds niet gebleken dat de toenmalige gemeenten in West-Overijssel hun taken niet aankonden. Het toen ook veel gehoorde argument dat wij naar full-time wethouders moesten, vond hij ook niet steekhoudend. Grootschaligheid is volgens hem geen panacee tegen alle bestuurlijke kwalen. Hij neigde eerder naar het tegendeel. Hij verwees in zijn inleiding toen ook naar een aantal onderzoeken die ik hiervoor aangehaald heb en besloot zijn inleiding met: “Laten wij onder overtuigende argumentatie beslist niet de eigen waarde van de kleinschaliger lokale bestuurlijke gemeenschappen opofferen ter wille van vermeende – maar nog nooit overtuigend bewezen – bestuurlijke voordelen van grootschaligheid. Laat de bestuurlijke vernieuwing niet ontaarden in bestuurlijke vernieling”. Een luid applaus volgde.

WAAR BLIJVEN DE GEMEENTEN?

Op 20 mei 1995 had de Guido de Brès-Stichting met het toenmalige Voorlichtings- en Vormingscentrum van de SGP een congres georganiseerd over het onderwerp ‘Waar blijven de gemeenten?’ Bezoekers van dat congres heb-

Met de omvang van de gemeente neemt echter de omvang van de complexiteit ook toe. Om dezelfde bestuurskracht te bereiken zullen meer bestuurlijke hulpbronnen nodig zijn.

ben toen een congresmap¹⁰ ontvangen. Daarin zit o.a. de bijdrage van mr. dr. J.T. van den Berg aan de vergadering van de Tweede Kamer van 16 mei 1990¹¹ over gemeentelijke herindeling in Zuid-Holland. Hij noemt dat een treurspel oftewel drama. Daar voegde hij aan toe dat de SGP niet als een typische oppositionele partij mag aangemerkt worden. "Bij het herindelingsbeleid worden wij echter, hoe ongaarne ook, door de aard van de regeringsvoorstellen voortdurend in zo'n rol gedrongen". Ook in deze tijd zou ik lezing van dat stuk van harte aanbevelen. Hij verwijst ook naar de eerder genoemde studie van Denters, De Jong en Thomassen. "De hardnekkigheid waarmee de regering en een aantal partijen vasthouden aan het huidige herindelingsbeleid, verbaast ons zeer", aldus Van den Berg. "Het is volstrekt duidelijk dat de betrokkenheid van de burger juist door het vormen van grotere gemeenten steeds verder afneemt. Maar ook dat bij herindelingen historisch gegroeide plaatselijke gemeenschappen als zelfstandige bestuurlijke eenheden van de kaart worden geveegd, met alle nadelige gevolgen van dien voor de levensbeschouwelijke en sociaal-culturele identiteit van die gemeenschappen", stelde Van den Berg in die vergadering.

In de Tweede en Eerste Kamer mag, wat mij betreft, de SGP wat vaker staan in het rijtje van tegenstemmers als het gaat om het opschalen van gemeenten naar grotere bestuurlijke eenheden.

SGP IS WAT TE MEEGAAND

Hoewel ik beseft dat we voorzichtig moeten zijn om dat argument als SGP aan te voeren als het meest belangrijke argument om tegen herindelingen te zijn, zou ik dat geluid ook nu graag wat meer horen van SGP-zijde. Mij bevreemdt het in elk geval wel dat er in een aantal gemeenten vrij gemakkelijk ingestemd wordt met een herindeling. Ook in de Tweede en Eerste Kamer mag, wat mij betreft, de SGP wat vaker staan in het rijtje van tegenstemmers als het gaat om het opschalen van gemeenten naar grotere bestuurlijke eenheden. In Zicht- katern nr 22¹² gaat hoofdstuk 6 over de periode van 1950 tot heden (dat was toen 1984) waarin ook een dergelijke kritische opstelling naar voren komt. Ik denk dat heel veel studies en onderzoeken in grote lijnen hetzelfde verhaal vertellen. Nu lijkt het mij hoog tijd om die eindelijk eens serieus te gaan nemen en de argumenten het juiste gewicht te geven.

UITLEIDING

Tot slot wil ik een paar treffende citaten aanhalen uit de studie 'Bouwen aan vertrouwen'¹³ die mij bijzonder hebben aangesproken en die ik ook geciteerd heb in de vergadering van het Algemeen Bestuur van Waterschap Groot Salland, waarin helaas besloten werd tot een fusie met het Waterschap Reest en Wieden.

"Voortdurend veranderen is zorgelijk".

"Politici hebben voortdurend drang tot veranderen. Maar wij moeten het niet meer hebben over veranderingen, maar over innovatie. Een kenmerk van innovatie is dat je op zoek bent naar iets wat beter is. Bij veel veranderingen is dat juist niet het geval. Te veel ligt de nadruk op 'het moet anders' maar hoezo dan? Dingen die goed gaan, daarvoor moet je de politieke moed hebben om die niet te veranderen".

"We moeten niet steeds achter visioenen van verandering aanrennen, alsof het hier allemaal fantastisch wordt".

De redactie legde mij de vraag voor of de SGP zich niet wat steviger zou moeten inzetten voor

schaalverkleining. Helaas zie ik voorlopig geen voorstellen aankomen die leiden tot splitsing van gemeenten. Ik zou er al heel content mee zijn wanneer er in principe geen nieuwe herindelings meer opgepakt gaan worden.

NOTEN

- ⁰ De heer Visscher was raadslid in de gemeente Staphorst van 12 april 1994 t/m 30 juni 2014 en algemeen bestuurslid van het Waterschap Groot Salland van 1 januari 2009 t/m 31 december 2015. Vanaf 1 januari 2016 is hij algemeen bestuurslid van het Waterschap Drents Overijsselse Delta.
- ¹ Maandblad *B & G*, uitgave van de Bank voor Nederlandse Gemeenten, januari 1999, p. ag. 6-11.
- ² Andries Hoogerwerf, *Politiek als evenwichtskunst* (Samson 1995).
- ³ Maandblad *B & G* van BNG Bank, maart 1999, pag. 15-20.
- ⁴ A.G.J.M. Rombouts, *Gemeenten zonder garantie – een onderzoek naar de procedure voor gemeentelijk herindeling in Nederland, België, Denemarken en Zweden*, 's-Gravenhage 1986
- ⁵ W. Derksen, 'Gemeentelijke herindeling: de beleidstheorie getoetst', *Beleid en Maatschappij* 1987/3, p. 108.
- ⁶ Leids Onderzoekscentrum Sturing en Samenleving: W. Derksen en R. Giebels, 'de bestuurskracht van kleine gemeenten', in W. Derksen en A.F.A. Korsten, *Lokaal bestuur in Nederland – Inleiding in de gemeentekunde*, tweede, geheel herziene druk, Samson H.D. Tjeenk Willink, Alphen aan de Rijn, 1989, p. 323.
- ⁷ Universiteit Twente, S.A.H. Denters, H.M. de Jong en J.J.A. Thomassen, *Kwaliteit van gemeenten – Een onderzoek naar de relatie tussen de omvang van gemeenten en de kwaliteit van het lokaal bestuur*, VUGA, 's-Gravenhage, 1990.
- ⁸ Vakgroep Bestuursrecht en Bestuurskunde van de Rijksuniversiteit Groningen, M. Herweijer, 'Verwachtingen gewogen – Samengevoegde Groningse gemeenten onderzocht', *Bestuurskunde* jg. 3 nr. 8, 1994, p. 342; J.M.J. Berghuis, M. Herweijer en W.J.M. Pol, *Effecten herindeling*, Kluwer, Deventer, 1995.
- ⁹ Mr. dr. J.T. van den Berg, in: Verslag congres West-Overijssel en bestuurlijke vernieuwing op vrijdag 23 februari 1996 in Genemuiden, pag. 15-20.
- ¹⁰ Congresmap 'Waar blijven de gemeenten', 12 mei 1995
- ¹¹ Congresmap 'Waar blijven de gemeenten', 12 mei 1995, pag. 5-9, kamerstuk 67-3693
- ¹² H. Freeke, *Gemeentelijke herindeling: middel tot... óf doel op zich?*, Zicht-katern nr 22, Den Haag 1984
- ¹³ J.A. Schippers (red.), *Bouwen aan vrouwen. Een christelijke visie op de verhouding tussen overheid en burger*, publicatie van de Guido de Brès-Stichting, Apeldoorn: De Banier, 2014

Tijdens de afgelopen zomervakantie heb ik zes boeken van politici gelezen. Drie uit de periode rond 2002, het einde van het Paarse tijdperk en drie recent verschenen boeken. Ik was benieuwd naar overeenkomsten en verschillen tussen 'beide generaties' (Balkenende, Fortuyn en Marijnissen versus Buma, Klaver en Pechtold) en tussen de boeken onderling.

J.M. ten Hove MA, docent Nederlands aan het Hoornbeek College te Rotterdam en raadslid in Alblasserdam

Pennenvruchten van politici gewogen

Het is zomer 1994. Opwinding in politiek Den Haag. Voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog kunnen de christendemocraten buiten de regering gehouden worden. Paars, een coalitie van PvdA, VVD en D66, is een feit. Deze combinatie houdt het acht jaar uit. Aanvankelijk is men in z'n nopjes met deze regering, maar in de tweede termijn begint er wat te knagen. Tevredenheid maakt plaats voor onvrede. Op 11 september 2001

raakt de wereld van slag na de aanslagen op de Twin Towers en het Pentagon. De economische hoogconjunctuur moet wijken voor onzekerheid op de markten en talloze debatten over cultuur, identiteit en integratie. Nog geen jaar later moet het tweede paarse kabinet pas op de plaats maken. De daaropvolgende verkiezingscampagne wordt getekend door de moord op Pim Fortuyn, politiek leider van de LPF. Desondanks maakt de

LPF in de zomer van 2002 deel uit van een coalitie met CDA en VVD. Balkenende-I is een feit.

GEFUNDEERDE KRITIEK OP PAARS

Zowel Balkenende als Fortuyn schreven in aanloop naar de verkiezingen van mei 2002 een boek. De boektitels zijn veelzeggend. Respectievelijk 'Anders en beter' en 'De verweesde samenleving'. Eigenlijk is het boek van Balkenende geen boek, maar eerder een bundeling van lezingen. Vijf lezingen die zijn aangevuld met enkele hoofdstukken. De CDA-leider begint zijn boek met de fundamente van de samenleving en steekt in met het gezin. Ook Fortuyn vangt zijn schrijven aan met het gezin. Hij vergelijkt de manier waarop de samenleving functioneert met de wijze waarop een gezin draait. Beide politieke leiders beginnen dus niet met een economische aanklacht tegen het Paarse beleid, maar laken vooral het gebrek aan daadkracht wat betreft cultuur en identiteit. Zowel Balkenende als Fortuyn zijn wetenschappers en dat is terug te zien in hun publicaties. Bij beiden geen aandacht voor hun eigen persoon, maar vanaf de eerste bladzijde feiten en analyses, soms gelardeerd met tabellen, grafieken en puntenlijstjes. Ideologisch zijn het heldere verhalen. Beiden maken eerst een analyse van het paarse beleid van de afgelopen jaren, om daar hun eigen verhaal tegenover te zetten. Het CDA-verhaal: gezinspolitiek, meer aandacht voor het onderwijs, het versterken van de financiën en het bieden van inkomenszekerheid. Deze ankerplaatsen moeten de uittocht uit de woestijn van de oppositie inleiden. Voor de LPF geldt dat het graag haar debuut wil maken in vak K. Fortuyn mikt op het maatschappelijk onbehagen rondom integratie en islamisering. Door deze processen onvoldoende aan te pakken, is de burger verweesd achtergelaten, is zijn boodschap. Het debat moet weer gaan over de nationale identiteit.

De CDA-leider begint zijn boek met de fundamente van de samenleving en steekt in met het gezin. Ook Fortuyn vangt zijn schrijven aan met het gezin.

STEVIG LEESVOER

Wel rijst de vraag welke achterban genoemde schrijvers destijds op het oog hadden. Medewerkers van wetenschappelijke instituten, maatschappelijke organisaties, collega-wetenschappers, de geëngageerde krantenlezer? Beide boeken lezen niet makkelijk weg, zeker niet voor een nauwelijks politiek geïnteresseerde burger. En dat is opvallend, omdat zowel Balkenende als Fortuyn azen op juist de stem van die nauwelijks politiek geïnteresseerde burger die in 2002 al lang tabak had van de Haagse elite. Misschien illustreert dit de veelbesproken 'kloof' tussen Den Haag en het volk?

PLEIDOOI TEGEN PIMPELPAARS

Iemand die dat beter heeft begrepen, is Marijnissen. Zijn 'Nieuw optimisme' leest als een trein. Marijnissen begint niet met een politieke analyse, maar memoreert zijn eigen levensloop en hoe hij gaandeweg bij de SP betrokken raakt. Vervolgens beschrijft hij allerlei thema's. Marijnissen begint niet bij cultuur of gezin, maar kiest voor een sociaaleconomische invalshoek. Kernboodschap: Paars is de aanjager van het neoliberalisme, het privatiseren van de samenleving, waardoor diezelfde maatschappij verweesd is geraakt. Opvallend genoeg gebruikt hij net als Fortuyn de term 'verweesdheid', alleen kleurt Marijnissen dat begrip anders in. Angstbeeld van de SP-leider: Pim Fortuyn. Een keuze voor

hem, is een keuze voor pimpelpaars; ofwel, nog erger dan Paars. Want Fortuyn wil nog verder gaan op het neoliberale spoor. Wil je een hechte samenleving, waarin de staat zijn verantwoordelijkheid pakt, dan ben je bij de SP aan het juiste adres. 'Nieuw optimisme', weg van het cynisme van Paars, dat de samenleving uit elkaar trekt.

GAMECHANGERS

Pakweg vijftien jaar later. Na een aantal kabinetten onder zijn hoede gehad te hebben, heeft Balkenende plaatsgemaakt voor VVD-leider Rutte. In 2012 verbreekt Rutte een naorlogs record door bijna vijf jaar te regeren met de PvdA. Net als ten tijde van Paars roept het beleid van Rutte en Samsom sterke reacties op. Ook nu schrijven leiders van verschillende politieke partijen boeken met het oog op de komende verkiezingen.

De uitdager van links is Jesse Klaver. De nog jonge GroenLinks-leider hekelt het economisme van Rutte en Samsom. Hij vraagt zich af waarom alles in geld en economisch belang vertaald wordt. Gaat het dan enkel om kloppende CPB-plaatjes? Vanuit zijn eigen jeugd komt Klaver met een alternatief: kassian, compassie, het je kunnen verplaatsen in een ander. Vergelijkbaar met het Twentse noaberschap, nabuur-

schap. Omzien naar elkaar. Evenals Marijnissen vertelt Klaver over zijn jeugd en opgroeien en dat zijn omstandigheden ertoe geleid hebben dat hij ideologisch uitkomt bij GroenLinks. Klaver komt met 'tien gamechangers' ten opzichte van het beleid van Rutte en Samsom. Het gaat daarbij opvallend veel over werk, belastingen en inkomen. De energietransitie en duurzame voorstellen, onderwerpen die typisch GroenLinks zijn, komen slechts marginaal terug.

NIEUW DEMOCRATISCH ELAN

Vanuit het politieke midden is er de publicatie van Pechtolds 'Optimist in de politiek.' Net als Klaver begint de sociaalliberaal met een schets van zijn eigen loopbaan. Vervolgens het typische D66-geluid: aandacht voor Europa, de wereld, tolerantie, redelijkheid en nuance. Pechtold ageert vooral tegen het cynisme in Nederland, in zijn ogen het provincialisme, niet doorpakken, het omarmen van populisme en het zich verstoppen achter de dijken. Pechtold wil een nieuw democratisch elan: hij zoekt de vernieuwing door meer directe democratie toe te passen op het politieke systeem en in een politiek van redelijkheid, laverend tussen 'het streven om het verleden te willen herstellen en de ambitie om het heden omver te willen werpen'. Conservatisme en populisme zijn niet aan Pechtold besteed.

MET DE TRADITIE TEGEN HET CYNISME

Tenslotte het boek van CDA-leider Buma, die de christen-democraten tijdens Rutte-II steeds meer rechts naast de VVD positioneert. Evenals zijn collega's begint hij met een beschrijving van zijn eigen jeugd en afkomst. Allerlei aardige wetenswaardige feitjes passeren de revue. Af en toe lijkt het of ik een familieroman te pakken heb, zozeer vervlecht Buma telkens de geschiedenis van zijn voorouders met zijn politieke op-

Opvallend genoeg gebruikt hij net als Fortuyn de term 'verweesdheid', alleen kleurt Marijnissen dat begrip anders in. Een keuze voor Pim, is een keuze voor pimpelpaars; ofwel, nog erger dan Paars.

vattingen. Buma hecht aan tradities en de Traditie: hij valt vaak terug op Bijbelse lijnen, de visie van Paulus, de kerkvaders, pausen en Groen van Prinsterer. Hij wil af van het cynisme, en naar een nieuwe moraal van waarden en tradities die de tijden hebben overleefd.

MEER EN MINDER DIEPGANG

Terug naar mijn vragen. Zijn er overeenkomsten en verschillen tussen beide generaties boeken (Balkenende, Fortuyn en Marijnissen versus Buma, Klaver en Pechtold) en tussen de boeken onderling?

Het eerste dat opvalt, is de aandacht voor de persoon van de politiek leider. Balkenende en Fortuyn schrijven niets of hoegenaamd niets over zichzelf. Zij steken vooral een wetenschappelijk betoog af. Marijnissen, Buma, Klaver en Pechtold beginnen hun boek met iets te schrijven over hun opvoeding, achtergrond en de beweegredenen waarom ze bij hun partij zijn uitgekomen. Dit past in het beeld van de popularisering van de politicus: de politicus als bekende Nederlander. Mensen willen weten wie de persoon achter de fractievoorzitter is. De genoemde politici weten daar goed op in te spelen. Vervolgens kan er ook gekeken worden naar de diepteboring. Fortuyn en Buma steken af naar de fundamenteën. Ze noemen filosofen, schrijvers, denkrichtingen, onderliggende waarden en tradities; het laat duidelijk zien dat hun verhaal ergens op gestoeld is. Balkenende baseert zijn boek vooral op rapporten van overheidsinstanties. Pechtold en Klaver becommentariëren daarentegen vooral wat er gaande is in de wereld om hen heen, zonder heel veel ideologische diepgang. Zou dat er mee te maken kunnen hebben dat genoemde politici partijen vertegenwoordigen die zich nadrukkelijk als postmodern profileren? Hun partijen hebben nog een jonge

Wat bij mij bleef hangen, is de vraag voor wie dit soort boeken geschreven worden. Je moet van goeden huize komen om Balkenende en Fortuyn door te worstelen. Daarentegen lezen met name Marijnissen en Klaver lekker weg. Pechtold en Buma zijn net te lang.

geschiedenis en kennen geen duidelijke verworteling in het socialisme, liberalisme of conservatisme. Daarentegen associëren Fortuyn, Balkenende en Buma zich nadrukkelijk met de traditie van het Westen en ook met het wereldbeeld van respectievelijk liberalisme en conservatisme.

VOOR WIE SCHRIJVEN POLITICI?

Een opvallend feitje, de boeken van Buma, Klaver en Pechtold tellen meer bladzijden dan de publicaties van Balkenende, Fortuyn en Marijnissen. Opvallend gezien de voortgaande ontleding in de afgelopen jaren. Verder hoeft het niet per se iets te zeggen. Wellicht de angst om dingen niet te benoemen? De huidige generatie politici lijkt fragmentarischer te schrijven. Liever over alles een mening dan een denkrichting met hier en daar een enkel uitstapje.

Wat bij mij bleef hangen, is de vraag voor wie dit soort boeken geschreven worden. Je moet van goeden huize komen om Balkenende en Fortuyn door te worstelen. Daarentegen lezen met name Marijnissen en Klaver lekker weg. Pechtold en Buma zijn net te lang, te fragmentarisch versus

teveel woorden aan het vertellen van de familiegeschiedenis. Wordt dit soort boeken geschreven voor de trouwe partijaanhanger, voor het grote publiek, voor het journaal? Dat wordt niet echt duidelijk. Tevens ligt het genre onder vuur: boeken van politici verkopen slecht en de jonge generatie laat het boek links liggen. Misschien is het een bepaalde gewoonte geworden, het schrijven van een boek als een soort van nalatenschap?

DE PAGETURNER

Tot slot, ik heb het meest genoten van het boek van Jan Marijnissen. Compact geschreven, toegankelijk, persoonlijk, politiek heldere keuzes, of je het er mee eens bent of niet: de SP duidelijk gepositioneerd ten opzichte van Paars en 'het pimpelpaarse alternatief' Pim Fortuyn. Of de traditionele arbeider dit schrijven van zijn politieke voorman destijds ook gelezen heeft, dat waag ik te betwijfelen.

Gelezen boeken

Balkenende, J.P. (2002) *Anders en beter. Pleidooi voor een andere aanpak in de politiek vanuit een christen-democratische visie op de samenleving, overheid en politiek*. Soesterberg: Uitgeverij Aspekt.

Buma, S. (2016) *Tegen het cynisme: voor een nieuwe moraal in de politiek*. Amsterdam: Prometheus.

Fortuyn, W.S.P. (2002) *De verweesde samenleving. Een vurig pleidooi voor meer aandacht, liefde en respect voor de kernnormen en -waarden van onze eigen cultuur*. Uithoorn: Karakter Uitgevers.

Klaver, J.F. (2015) *De mythe van het economisme. Pleidooi voor nieuw idealisme*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Marijnissen, J.G.C.A. (2003) *Nieuw optimisme*. Soesterberg: Uitgeverij Aspekt.

Pechtold, A. (2016) *Optimist in de politiek*. Amsterdam: Uitgeverij Hollands Diep.

Eind 2019 zal de SGP de langstlevende politieke partij ooit in Nederland zijn. Dan passeert ze in leeftijd de Anti-Revolutionaire Partij (1879-1980). Dat is een indrukwekkende prestatie. Er sneuvelen immers al veel partijen zonder ooit überhaupt zetels in het parlement te behalen. Andere partijen die wel in het parlement kwamen, fuseerden uit overlevingsdrang. De SGP heeft al honderd jaar overleefd, en zal voorlopig wel blijven voortbestaan. Er zijn echter goede inhoudelijke gronden om de partij nu al op te heffen.

Dr. Hans Vollaard, politicoloog

Hef de SGP maar op

Wat kerken beter zouden kunnen dan de SGP van nu

Bij de presentatie van het boek *Mannen van Gods Woord: De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-2018* stond de vraag "waarheen met de SGP?" centraal. Samen met co-redacteur Gerrit Voerman had ik in de inleiding van dat boek bij die vraag al stilgestaan.¹ Zelfstandig voortbestaan is een eerste mogelijkheid voor de SGP. De relatief trouwe achterban van de SGP garandeert de partij voorlopig nog afdoende steun om in de Tweede Kamer zetels te verwerven. Dat ligt al lastiger in het Europees Parle-

ment en allerlei gemeenten en provincies. Daar werkt de SGP met partijen als ChristenUnie en CDA samen om nog vertegenwoordigers verkozen te krijgen. Met het afnemend kindertal en de overstap naar minder zware kerken in de achterban zal de SGP bij gelijkblijvende koers naar verwachting rekening moeten houden met een afklevend kiezersaantal. Daardoor zal ze op de langere termijn ook voor de Tweede Kamer moeten samenwerken om daar vertegenwoordigers te verwerven. Al zijn er op politiek en ker-

Met het afnemend kindertal en de overstap naar minder zware kerken in de achterban zal de SGP bij gelijkblijvende koers naar verwachting rekening moeten houden met een afkalkend kiezersaantal.

kelijk-cultureel vlak soms stevige verschillen met de ChristenUnie, een nauwer samenwerkingsverband met die partij ligt dan het meest voor de hand. Ook die partij baseert haar programma immers op het christelijk geloof. Eerdere fusiepartijen als CDA, GroenLinks en ChristenUnie hebben laten zien dat stevige verschillen een samensmelting niet de weg hoeven staan. Naast voortbestaan en fusie is er echter nog een ander antwoord op de vraag waar het heen moet met de SGP: opheffen. Ik heb bij de presentatie op 18 april jl. stilgestaan bij dat antwoord. In deze bijdrage werk ik dat punt nader uit.

DEMOCRATISCHE GEZINDHEID SGP

Een pleidooi om de SGP op te doeken gaat meestal gepaard met een verwijzing naar haar niet-democratische principes. De partij stelt immers dat soevereiniteit van God en niet van het volk afkomstig is. Bovendien zijn de vrijheden van meningsuiting, vergadering en godsdienst moeilijk te rijmen met haar onwil om andere religieuze opvattingen en praktijken evenveel ruimte te geven als het eigen gereformeerde geloof. Verder staat het onderscheid tussen de politieke rol van man en vrouw, zoals nog steeds in het beginselprogramma staat, op gespannen voet met het democratische gelijkheidsprincipe. In het denken over een weerbare democratie van de Leidse rechtsfilosoof Bastiaan Rijpkema zouden met name de laatste twee principes het zelf-

corrigerend vermogen van een democratie ondermijnen.² Als de SGP immers de meerderheid zou behalen, dan zouden in lijn met die principes voor bepaalde overtuigingen en burgers minder of geen plaats meer zijn. En om dat te voorkomen, zou een partij als de SGP verboden moeten worden. Eenzelfde redenering ging er schuil achter de rechtszaken die het Clara Wichmann proefprocessenfonds aanspande tegen de SGP: dat wilde voorkomen dat er geknaagd werd aan het algemeen kiesrecht dat nu nagenoeg honderd jaar voor man en vrouw bestaat.

DISCUSSIE OVER PARTIJVERBODEN

Religieuze partijen hebben niet alleen in Nederland aanleiding gegeven voor pleidooien tot partijverboden. Vooral de opkomst van Islamitische partijen heeft de vrees opgeroepen dat democratie haar einde vindt als dergelijke partijen vrijelijk ondemocratische principes zouden kunnen prediken, met een beroep op een hogere macht de bijdrage van andere partijen zouden negeren, of zelfs democratie zouden afschaffen bij de eerste de beste gelegenheid. Om dergelijk scenario tijdig te voorkomen, zou er dus geen plaats voor religieuze partijen zijn in een weerbare democratie.

PARTICIPATIE MAAKT MILDER

Het wetenschappelijke debat over religieuze partijen in democratie biedt nogal wat nuances bij dat pleidooi.³ Allereerst zijn er religieuze partijen die democratie van harte omarmen, zoals progressieve en christendemocratische partijen. Denk in Nederland maar aan het CDA en de christelijke voorlopers van de PvdA en GroenLinks. Daarnaast kan deelname aan een democratisch bestel een matigende invloed uitoefenen op religieuze partijen die wel ondemocratische principes aanhangen.⁴ Nederlandse katholieken hebben bijvoorbeeld ooit een ei-

gen partij opgericht om zich te laten horen in een land waarin zij in een minderheidspositie verkeerden. Dat deden ze niet omdat de katholieke leer de democratische principes van vrijheid en gelijkheid onderschreef, verre van dat, maar uit tactische overwegingen.⁵ Deelname aan het democratisch bedrijf matigde echter de ondemocratische principes van de katholieke partij. In de dagelijkse politiek-bestuurlijke praktijk groeide de twijfel of haar politiek program wel uit de christelijke geloofsleer af te leiden is.⁶ Bovendien leidde de confrontatie met allerlei andere (christelijke) spelers tot twijfel of ze wel zo arrogant kon zijn om de (goddelijke) waarheid te claimen. Zeker nadat de Tweede Wereldoorlog had laten zien wat er gebeurt als er geen vrijheid en gelijkheid is, omarmde de katholieke partij democratie uiteindelijk principieel als christendemocratische partij. Deelname aan een democratisch bestel kan dus de ondemocratische principes van een partij matigen. Een belangrijke voorwaarde daarbij is wel dat een democratisch bestel afdoende geconsolideerd is om een ondemocratische partij te democratiseren. Als een bestel nog pril is en een ondemocratische partij al veel macht heeft, is de kans immers groter dan zo'n partij haar ondemocratische principes oplegt aan het bestel.

Bovenstaande nuanceringsen laten gelijk al zien dat de SGP geen gevaar voor het democratisch bestel is geweest. Het parlementair bestel van Nederland had zich al stevig gevestigd alvorens in 1918 de SGP zich aan het kiezersfront meldde. Bovendien bleef het getalsmatig dermate klein, dat ze met geen mogelijkheid haar ondemocratische principes zou hebben kunnen doordrijven. Een verbod op de SGP vanwege haar ondemocratische standpunten zou daarmee erger dan de kwaal zijn geweest. Zo'n verbod beperkt immers de democratische vrijheid

voor een groep kiezers. Bovendien heeft deelname aan het democratisch bestel de SGP uiteindelijk ook milder gemaakt in haar ondemocratische principes. Waar de oorspronkelijke SGP vooral Gods oordeel aanzegde, werkt de kleine partij nu op lokaal, provinciaal, nationaal en Europees niveau actief met partijen samen, die ze voorheen verfoeide – zoals katholieken en liberalen.⁷ Mede om associatie met ondemocratische islamitische bewegingen te voorkomen, benadrukt ze nu de grondrechtelijke verworvenheden van de zogeheten joods-christelijke cultuur. Bovendien klinkt binnen de SGP de roep om volledige onderwijs- en godsdienstvrijheid voor alle, ook islamitische, burgers tactisch te aanvaarden, omdat haar eigen gebruik van die vrijheid anders zou ondermijnen. Ook heeft de partij de politieke rol van vrouwen aanvaard, mede omdat ze wilde blijven doen aan het politiek bedrijf. Kortom, de scherpe kantjes van haar ondemocratische principes zijn er wel af. Dat proces van matiging laat zien dat deelname aan het democratisch bestel de SGP milder heeft gemaakt in haar positie ten aanzien van democratie.

WAAROM INZETTEN VOOR PRAKTISCHE DOELEN?

In het proces van matiging schuilt echter wel een andere reden om de SGP op te heffen. Ook in de tijd van haar eerste leider Gerrit Hendrik

Zeker nadat de Tweede Wereldoorlog had laten zien wat er gebeurt als er geen vrijheid en gelijkheid is, omarmde de katholieke partij democratie uiteindelijk principieel als christendemocratische partij.

Kerken kunnen beter verwijzen naar een andere werkelijkheid, het hemelse vaderland, dan politieke partijen die zich met compromissen inzetten voor het aardse vaderland hier en nu.

Kersten voerde de partij politiek om praktische doelen.⁸ Dat betrof bijvoorbeeld de mogelijkheid voor gewetensbezwaarden zich te onttrekken aan bepaalde staatsverplichtingen zoals verzekeringen en de financiering van onderwijs van haar achterban. Eerst en vooral echter klaagde ze Nederland vanaf de zijlijn aan omdat het land steeds verder afdreef van haar droombeeld van een gereformeerde natie. Zoals gezegd zijn SGP'ers echter steeds meer met van allerlei partijen en gaan samenwerken om praktische doelstellingen als een goed waterhuishouden, een solide begroting, minder Europese integratie of zorg voor zwakkeren te realiseren. Dat doen ze met verve, getuige het plezier waarmee bijvoorbeeld Tweede Kamerleden minderheidskabinetten ondersteunden in de afgelopen jaren. En dat brengt een overweging van de theoloog Harry Kuitert in gedachten.

Toen in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw allerlei christelijke organisaties zich gingen inzetten voor mensenrechten, voor solidariteit met ontwikkelingslanden, voor het milieu en een kernwapenvrije wereld, vroeg Kuitert zich af of die inzet voor praktische politieke doeleinden de oorspronkelijke christelijke motivatie voor die doeleinden uiteindelijk niet zou doen ondersneeuwen.⁹ Als de aandacht immers uitgaat naar de praktische doeleinden, waaraan al-

lerlei motieven ten grondslag kunnen liggen, dan wordt die christelijke motivatie als vanzelf minder belangrijk. Want wat is nog de toegevoegde waarde van een christelijke motivatie voor een praktisch doel, als iemand ook via andere motivaties op diezelfde doelen kan uitkomen? In het verlengde daarvan is de vraag wat de toegevoegde waarde van een christelijke partij nog is als die steeds meer slechts praktische doeleinden nastreeft en daarvoor samenwerkt met jan en alleman. En zou de titel 'christelijk' bovendien niet al te zeer besmeurd raken in het politieke gemodder? Kortom, zou een christelijke partij als de SGP niet gewoonweg moeten worden opgeheven als ze zich steeds meer toelegt op praktische doeleinden, die evenzeer te bereiken zijn op grond van niet-christelijke motieven?

Daar komt nog bij dat het nu nog minder dan vroeger mogelijk is om doeleinden die de SGP onderscheidt van de rest, bijvoorbeeld ten aanzien van euthanasie, abortus en zondagsrust, te realiseren. Het is wat dat betreft opvallend dat de SGP steeds vaker met van allerlei partijen samenwerkt, terwijl die partijen juist steeds verder afdrijven van de SGP-idealen. Blijkbaar is de verleiding van praktische samenwerking voor een kleine partij in een democratisch bestel te groot geworden om afstand te houden van partijen die niet het christelijk geloof aanhangen.

EFFECTIEVE INZET KERKEN

De ontwikkeling van de SGP van profetische dominees vroeger naar de praktische politici van nu laat zien dat actieve deelname aan het democratische bedrijf het lastig maakt om het christelijk geloof onversneden – of zo u wil onverkort – te blijven uitdragen. Dat zouden kerken veel beter kunnen. Kerken kunnen beter verwijzen naar een andere werkelijkheid, het hemelse vaderland, dan politieke partijen die zich met com-

promissen inzetten voor het aardse vaderland hier en nu. Kerken hebben in Nederland een politiek-maatschappelijke rol vaak aan (christelijke) politieke partijen en maatschappelijke organisaties overgelaten. Dat geldt ook voor de bevindelijk-gereformeerde kerken in de achterban van de SGP. Maar zouden zij niet bij uitstek kunnen voorleven dat het hier beneden niet is? Zouden zij niet meer het contrast kunnen laten zien tussen het leven in een christelijke gemeenschap en de seculiere wereld?¹⁰ Dat hoeft lang niet altijd met woorden. Zij kunnen als stad op een

berg aan de maatschappij laten zien hoe het is om als christelijke broeders en zusters liefdevol samen te leven, als voorafschaduw van wat christenen hopen dat eens komen zal. Dat is dus allereerst een appèl aan de bevindelijk-gereformeerde kerken. Voor SGP'ers is de cruciale vraag of ze hun partij zouden willen opheffen en dezelfde praktische politieke doeleinden nastreven via allerlei andere partijverbanden. Of zouden ze net als de rijke jongeling te zeer verknocht zijn geraakt aan hun aardse partij om er nog afstand van te doen?

NOTEN

¹ Voerman, G. & Vollaard, H. (2018). De SGP: Een religieuze partij in een democratie'. In H. Vollaard & G. Voerman (red.). *Mannen van Gods Woord: De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-2018*. Hilversum: Verloren, p. 7-17.

² Rijpkema, B. (2015). *De grenzen van democratische tolerantie*. Amsterdam: Boom.

³ Zie o.m. Ozzano, L. & Cavatorta, F. (2013), 'Conclusion. Reassessing the relation between religion, political actors and democratization', *Democratization*, 20 (5), p. 959-968.

⁴ Zie bijv. Brocker, M. & Künkler, M. (2003), 'Religious parties. Revisiting the inclusion-moderation hypothesis – introduction', *Party Politics*, 19(2), p. 171-186; Schwedler, J. (2011), 'Can Islamists become moderates? Rethinking the inclusion-moderation hypothesis', *World Politics*, 63(2), p. 347-376; Tepe, S. (2012), 'Moderation of religious parties. Electoral constraints, ideological commitments, and the democratic capacities of religious parties in Israel and Turkey', *Political Research Quarterly*, 65(3), p. 467-485.

⁵ Kalyvas, S.N. (1996). *The rise of Christian-Democracy in Europe*. Ithaca (NY): Cornell University Press.

⁶ R. Zwart (1996). *Gods wil in Nederland*. Kampen: Kok.

⁷ Vollaard, H. & Well, R. van (2018). Getuigen of samenwerken? De SGP in de politieke praktijk. In H. Vollaard & G. Voerman (red.). *Mannen van Gods Woord: De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-2018*. Hilversum: Verloren, p. 167-199.

⁸ Lieburg, F. van (2018). Staatkundig gereformeerd verleden: Ontstaan en overleven van een protestpartij. In H. Vollaard & G. Voerman (red.). *Mannen van Gods Woord: De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-2018*. Hilversum: Verloren, p. 19-46.

⁹ Zie E. Meijering (2007). *Het Nederlands Christendom in de twintigste eeuw*. Amsterdam: Balans. p. 532ev.

¹⁰ J. Kennedy (2010). *Stad op de berg: De publieke rol van protestantse kerken*. Zoetermeer: Boekencentrum.

De SGP vierde dit jaar haar 100-jarig bestaan. Aan dit feit besteedden de partij en deskundige buitenstaanders uitgebreid aandacht. Alle partijleden ontvingen de SGP Glossy 100 en het fraai samengesteld boek Politiek bij een geopende Bijbel, geschreven door Wim Fieret. Het Reformatorisch Dagblad voegde op 16 april een 40 pagina's tellende bijlage bij de krant, geheel in het teken van de jarige partij. In dit Boekenschap passeren diverse boeken over 100 jaar SGP de revue.

Piet van de Breevaart, Jan Mark ten Hove en Klaas van der Zwaag

Een eeuw Staatkundig Gereformeerde Partij geboekstaafd

Mannen van Gods Woord. De Staatkundig Gereformeerde Partij 1918-2018

Hans Vollaard en Gerrit Voerman (red.),

Uitgeverij Verloren,
Hilversum 2018; 208 Blz.;
ISBN 97890 8704 7177;
€ 25,00.

Op 18 april van dit jaar werd een bundel van het Documentatiecentrum Politieke Partijen gepresenteerd in Gouda. Het stevige boek werd uitge-

geven door Uitgeverij Verloren in Hilversum. Elf auteurs, veelal historici of politicologen, geven in dit boek hun mening en leveren statistieken aan over de verschillende onderwerpen, die de SGP in haar 100-jarig bestaan heeft beleefd. Zij doen dit in alleszins leeswaardige bijdragen. Het is interessant te lezen hoe relatieve buitenstaanders de geschiedenis van de SGP hebben ervaren en daarvan verslag doen. Uiteraard is er veel aandacht voor het vrouwenstandpunt, zoals de SGP dit jarenlang heeft gehuldigd en in een deel van de achterban en het hoofdbestuur van de partij nog steeds leeft.

Natuurlijk komt het theocratische beginsel aan bod, zoals dat door de oprichter van de SGP, ds. G.H. Kersten werd beleefd op grond van artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis (NGB) en zoals dat door een latere partijvoorzitter, ds. H.G. Abma in meer theologische zin werd geïnterpreteerd, in navolging van prof. dr. A.A. van Ruler.

Vrijwel alle artikelen bieden voldoende stof tot nadenken. Maar - met respect en waardering voor wat de andere auteurs hebben geschreven - de inleiding van de redacteurs Gerrit Voerman en Hans Vollaard onder de titel *De SGP: een religieuze partij in een democratie* geeft voldoende reden om deze wat kritischer te beschouwen. In de eerste plaats al de duiding van de SGP als een 'religieuze partij'. Dat is een type-ring die - zeker in deze tijd - iets fundamentalistisch in zich koestert en dan nog wel in negatieve zin. De SGP is een partij met een heel duidelijke protestants-christelijke identiteit, dat lijkt hetzelfde, maar is toch wezenlijk verschillend van wat Voerman en Vollaard schrijven.

STABIELE ACHTERBAN?

Voerman en Vollaard voorzien voor de SGP geen tweede eeuwfeest, want het is de vraag of de SGP haar tot nu toe stabiele achterban weet vast te houden. Immers, die achterban beweegt ook en veelal in een 'lichtere richting'. De SGP-achterban ondergaat even als de rest van de Nederlandse bevolking de invloed van het individualisme en het consumentisme. De binding van mensen aan religieuze idealen (beginselen) neemt af. Zo'n redenering verbaast me. Kennelijk gaan Voerman en Vollaard ervan uit dat de SGP-achterban dynamisch is, terwijl de partij statisch blijft. Dat nu is een onjuiste manier van denken. Er is geen enkele reden om partij en achterban op deze manier tegen elkaar uit te spelen. Immers, de afgelopen eeuw laat zien - zoals ook uit andere bijdragen in deze bundel

blijkt - dat de SGP met de achterban meebe-weegt en dus als partij overeind blijft.

De beschouwing van Voerman en Vollaard eindigt met een zin, die er blijk van geeft dat zij de wezenlijke SGP-ziel niet tot in haar diepste eigenheid hebben doorschouwd: *"...dat leidt tot de cruciale vraag voor SGP'ers: zijn ze te zeer verknocht aan hun honderdjarige partij die zich vooral inzet voor het aardse vaderland hier en nu, om er nog afstand van te doen en zich meer te richten op het hemelse vaderland?"*

In deze zin wordt een oneigenlijke tegenstelling gecreëerd. Met dr. W. Aalders geloof ik van harte dat SGP'ers - als zij in geloof hun weg door dit leven gaan - zich als *burgers van twee werelden* beschouwen. SGP'ers hebben als het goed is zowel de levenshouding van rentmeester als die van vreemdeling. Dat kan heel goed samengaan. Wat zeg ik: dat gaat samen in een rasechte SGP'er.

Ik vermoed overigens dat de tegenstelling die Voerman en Vollaard hebben geschetst, mede gestalte krijgt of heeft gekregen door de manier, waarop sommige SGP'ers nog steeds het standpunt koesteren dat het noodzakelijk is om met de uitspraken van predikanten uit de tijd van de Nadere Reformatie hedendaagse politiek te bedrijven. Daarbij vergetend of bewust negerend dat de autocratie van de zeventiende en achttiende eeuw halfweg de negentiende eeuw grondwettelijk is omgevormd tot een representatieve democratie, aanvankelijk functioneel iet-wat onwennig, later meer professioneel.

VOLWAARDIGE POLITIEKE PARTIJ

Ik besef dat ds. Kersten met 'zijn' SGP bij zijn intrede in de Tweede Kamer in 1922 in feite primair het gereformeerde getuigenis in de politiek heeft ingebracht. Afgezien van zijn visie op politiek en parlement was juist het ontbreken van het kerkelijk getuigenis vanwege de kerkelijke verdeeldheid mede hiervan een oorzaak. Maar

de SGP heeft zich in de eeuw van haar bestaan ontwikkeld tot een volwaardige politieke partij, die voluit haar aandeel levert in de parlementaire democratie. Als er in de toekomst geen kiesdrempel wordt ingevoerd heeft de SGP als zo'n politieke partij wel degelijk een functie. De partij - zo blijkt uit de bijdragen in deze bundel - is geëvolueerd van een getuigenispartij naar een wezenlijk politieke partij met een duidelijke principiële protestants-christelijke identiteit, een partij, die - om de woorden van ir. Bas J. van der Vlies te gebruiken - het goud van de (Nadere) Reformatie omsmeedt tot pasmunt voor deze tijd, daarbij gebruik makend van vrijwel alle klassieke en eigentijdse mediavormen.

Enkele kenmerken van dit 'pasmunt': de partij komt op voor de normen en waarden, die hun oorsprong vinden in de Bijbel. Dat is niet achterhaald, dat is uiterst actueel voor nu en voor de toekomst. De klassieke grondrechten worden binnen die kaders van normen en waarden gerespecteerd en verdedigd. Op medisch-ethisch gebied is niet de mens en zijn egotisme dé norm, maar de Schepper en Zijn geboden. Zo'n partij neemt het op voor gemoedsbezwaarden, probeert voor hen regelingen te treffen.

De partij komt op voor de éénverdieners, die in alle emancipatiedrift van de laatste decennia -

na de culturele revolutie uit de jaren '60 van de vorige eeuw - het 'fiscale slachtoffer' zijn geworden. Zo'n partij gaat zorgvuldig om met - het beheer van - de schepping en gaat dus voor duurzaamheid, zonder te vervallen in een bijna dwangmatige houding om die tot het enige speerpunt te verheffen. De partij zal de hiervoor onmisbare internationale samenwerking niet uit de weg gaan, evenmin als bij andere geopolitieke onderwerpen.

De partij deint niet mee op de golven van wat 'men' wil, op maatschappelijke trends zoals een raadgevend of correctief referendum, omdat daarin de willekeur het uitgangspunt vormt. De SGP zal steeds maar weer nieuwe ontwikkelingen toetsen aan de identiteit van de partij en de geschiedenis van ons land vanaf, daarbij compromissen niet schuwen, als deze als 'pasmunt' inzetbaar zijn.

Dit alles geschreven hebbend, is mijn conclusie dat een hoofdstuk over met name de toekomst van de SGP - in weerwil van wat Voerman en Volvaard in hun inleiding hebben betoogd - in deze alleszins waardevolle bundel niet zou hebben misstaan. Sterker, ik ervaar het als een ommissie dat dit visionaire onderwerp hier geen aandacht heeft gekregen.

PvdB

Politiek bij een geopende Bijbel. 100 jaar SGP

W. Fieret

Uitgave SGP-partijbureau,
Rotterdam 2018, 192 blz.
€ 9,95

Ieder SGP-lid heeft dit boek thuis ontvangen. Een aanprijzing in *Zicht* is daarom overbodig. Het is wel aardig om te lezen wat politiek redacteur Piet H. de Jong in het *Nederlands Dagblad* van 21 april jl. over deze publicatie schreef: 'Auteur van dit jubileumboek is historicus en SGP-kenner Wim Fieret. Toen dominee Henri Kersten in 1918 de tijd rijp achtte voor een politieke partij om de 'stillen in den lande', zoals de bevindelijken wel werden genoemd, te mobilise-

ren en te activeren, was zijn ambtgenoot dominee Jozias Fraanje het daar van harte mee oneens. Fraanje vond het activisme van Kersten helemaal niks. Hij heeft in de Gereformeerde Gemeente van Barneveld zelfs een broeder van het Heilig Avondmaal afgehouden omdat die voor de SGP in de gemeenteraad zat. (...) Bij een feestje past niet dat je de vuile was al te uitbundig buiten hangt. Maar in een serieus boek dat Fieret heeft willen schrijven, gaat hij iets te gladjes heen over de interne strubbelingen, zoals het immer aanwezig vrouwendebat in de partij.

Fieret stelt dat in de achterban er verschillen van inzicht waren, zoals over het gebruik van moderne media, maar nooit over fundamentele zaken. Dat standpunt is niet vol te houden, zoals historicus en theoloog Henk Post in het boek 'Mannen van Gods Woord' overtuigend aantoonst.'

Rest ons als Zicht-redacteurs slechts op te merken dat merkwaardig genoeg ons 44-jarige tijdschrift in de bronnenlijst ontbreekt. Maar misschien moeten we dit ook rekenen tot een van de beperkingen van dit jubileumboek en er verder niet te zwaar aan tillen.

**Op de bres.
De SGP in de
Tweede Kamer**
Bas Hoogwerff

uitgeverij Den Hertog bv
i.s.m. SGP-jongeren, 32 blz;
ISBN 97890 8280 6519,
€ 7,90

In het kader van 100 jaar SGP heeft SGP-jongeren een boekje laten uitgeven 'Op de bres. De SGP in de Tweede Kamer.' In zeven verhalen worden de zeven fractievoorzitters die de SGP gekend heeft, gekarakteriseerd aan de hand van een bepalende gebeurtenis. Uiteraard wordt afgetrapt met de persoon van dominee Kersten, de eerste fractievoorzitter van de mannenbroeders. Zijn 'wapenfeit' was de beroemd geworden 'Nacht van Kersten'. In de nacht van 10 op 11 november 1925 viel het kabinet-Colijn, omdat de SGP het gezantschap bij de paus wilde schrappen. Van ds. Zandt staat zijn waarschuwing ten opzichte van de kermis in Delft beschreven. Ingenieur Van Dis komt aan bod als degene die streed tegen smalende godslastering. Van dominee Abma is een gloedvolle rede

opgenomen waarin hij spreekt over barmhartigheid en rechtvaardigheid naar aanleiding van het voorstel van de regering om een drietal oorlogsmisdadigers vervroegd vrij te laten. Ingenieur Van Rossum is gelinkt aan de watersnoodramp in 1953. Hij zag deze gebeurtenis als een oordeel van God op het verlaten van Zijn geboden. Aangekomen in de huidige tijd zijn we getuige van het optreden van Van der Vlies tegen kabinetsvoorstellen om euthanasie mogelijk te maken. Ten slotte komt de huidige fractievoorzitter Van der Staaij aan bod. Hij wordt getypeerd aan de hand van zijn lobby voor huwelijksrouw.

De jonge lezer, de doelgroep van SGP-jongeren, komt in dit boek goed aan z'n trekken. Per fractievoorzitter zijn drie pagina's tekst en een paginagrote tekening van Harm Averses opgenomen. Een prima lengte om zelf te lezen of om voor te lezen aan kinderen. Ook de onderwerpskeuze vind ik een plus. Steeds weer komen belangrijke ethische zaken, die passen bij het getuigende karakter van de SGP, aan bod. Een kritiekpuntje vind ik het wat archaïsche taalgebruik in sommige hoofdstukken.

JMtH

**Een levend getuigenis.
Gesprekken over 100
jaar SGP,
Adriaan van Belzen**

uitgeverij Lucas Boeken,
Tholen, 2018; 221 blz.;
ISBN 97894 9016 5277;
€ 14,95.

Wie zich snel wil oriënteren in het leven en werk van SGP'ers in diverse geledingen van de partij die kan goed terecht in deze bundel. Er wordt ingezoomd op het leven van de betreffende persoon, de problemen waar de partij in het dagelijks bestuur te maken heeft en wat het eigene van de partij is.

Opvallend is wel dat de auteur nogal sturende vragen stelt over het wijzigen van het vrouwenstandpunt als zogenaamd afwijkend van de oprichters van de SGP. Voormalig partijvoorzitter ds. D. J. Budding zegt altijd afwijzend ten opzichte van vrouwen geweest te zijn. Zijn vrouw gaat ook niet stemmen. Hij kon zich wel vinden in het compromis dat vrouwen wel lid konden worden van een kiesvereniging, maar met beperkte rechten. De wezenlijke betekenis van de SGP is volgens hem dat zij als het ware functioneert als de stem van God. Acceptatie van de godsdienstvrijheid –zoals hij dat vooral ziet opkomen bij de jongerenorganisatie– is ten diepste de doodsteek van de partij. Wanneer deze in de statuten principieel wordt aanvaard, zal hij per direct zijn lidmaatschap van de partij opzeggen. Hij ziet de toekomst van de SGP met zorg tegemoet: er is een tendens naar aanpassing aan in plaats van confrontatie met de tijdgeest. Zo heeft hij ook moeite met het warme onthaal van Mark Rutte op een jongerendag van de SGP. Vele ondervraagden zeggen dat de SGP zich

heeft ontwikkeld van een getuigenispartij naar een meer pragmatisch-politieke partij. De partij is professioneler geworden. En heeft zelfs een gedoogstem in het kabinet van Rutte. De partij is wel betrouwbaar. De politici van de SGP doen wat ze zeggen. Wethouder A. de Kruif vindt het soms een verademing als vrouwen in de politiek actief zijn en helpen besturen. Ze leggen er een andere gevoelswaarde in en het is de vraag of de druk bezette mannen hun rol als huisvader nog wel verstaan. SGP-jongerenvoorzitter Willem Pos bepleit een ruimer gebruik van de media. Anders krijgt de gemiddelde Nederlander niets mee wat de SGP drijft.

Oud-partijvoorzitter M. F. van Leeuwen waardeert de eenheid van de partij en het respect voor elkaar. De vormgeving van de partij is wel veranderd, zoals ten aanzien van de media en het geven van gedoogsteun, en ook ten aanzien van de vrijheid van godsdienst. Principieel geldt nog steeds: wel gewetensvrijheid, geen godsdienstvrijheid, maar bestuurlijk moet de SGP in de huidige tijd een zekere ruimte geven aan andere godsdiensten. Hij keert zich tegen de tendens om de godsdienstvrijheid uit de grondwet te schrappen, met als motivatie dat er immers vrijheid van meningsuiting is. "Voor ons kan de vrijheid van godsdienst een ankerplaats zijn om godsdienstvrijheid voor onszelf te bepleiten. Dat is duidelijk een andere benadering dan voorheen, maar niet zo fundamenteel anders dat we het principe losgelaten hebben."

Van der Staaij vindt dat de partij zich gelukkig mag prijzen dat het in bijna honderd jaar SGP niet tot een afsplitsing in de partij gekomen is. Wel incidenteel op lokaal niveau, maar niet landelijk. Bovendien is de SGP een belangrijke verbindende factor gebleken tussen mensen uit verschillende kerken. Er is niet zozeer een verschil tussen de SGP van toen en nu, als wel tus-

sen de samenleving in heden en verleden. Media zijn nodig om je boodschap te brengen, al blijft de manier waarop gedoseerd en terughoudend. Maar het mijden van publiciteit zou gevaarlijk kunnen zijn, omdat dan juist verkeerde beelden over orthodoxe christenen onweersproken blijven en zij met orthodoxe moslims op één lijn worden gesteld. De werkelijkheid binnen de partij is dat mensen gewoon niet weten waar het in de Bijbel nou precies staat dat vrouwen niet politiek actief mogen zijn. Er is verschil in taak en roeping tussen en vrouw, maar de precieze doorvertaling daarvan wordt verschillend uitgelegd. "We zullen moeten accepteren dat we hier met elkaar niet uitkomen." Het dit jaar aangetreden Tweede Kamerlid Chris Stoffer heeft zich over het vrouwenstandpunt nooit druk gemaakt en zich er zelfs nooit in verdiept. Hij heeft er geen bezwaar tegen dat vrouwen politiek actief zijn. "Voor mij is het eenvoudig: ik heb liever een vrouw die het SGP-standpunt uitdraagt dan een man die het D66-standpunt vertegenwoordigt." Burgemeester Pieter Verhoeve uit Oudewater stelt dat vrouwelijke inbreng en presentie in de publieke zaak echt een meerwaarde heeft. Het geeft hem te denken dat er op de hele wereld geen enkele andere christelijke politieke partij van mening is dat vrouwen geen politiek regeerambt mogen bekleden. "Dat zou tot een zekere

bescheidenheid mogen brengen." Verder gelden grondrechten, zoals vrijheid van godsdienst, voor allen. Goed imago voor een partij is meegenomen, maar een partij mag ook tegendraads zijn, al moet je het eigen geluid op een verstandige wijze naar voren brengen. Van der Vlies stelt dat eigenlijk niemand gelukkig is met het huidige compromis over de vrouw. Hij sluit niet uit dat het nog eens zo ver komt dat er een naam van een vrouw op de SGP-kandidatenlijst voor de Tweede Kamer staat. "Maar ik schat in dat dit nog wel enige tijd op zich zal laten wachten. Dat hangt samen met de wijze waarop je in de partij met elkaar omgaat." Ook de SGP-presentie in het Europees Parlement is vertegenwoordigd in de personen van B. Belder en L. van der Waal. Het boek besluit met felicitaties van diverse leiders van andere politieke partijen. Een te betreuren omissie is dat de auteur verzuimd heeft zich wat grondiger te verdiepen in de partijorganisatie, want maar liefst twee partijgeledingen komen helemaal niet aan bod in dit boek: het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP en de Stichting Vormingsactiviteiten Oost-Europa. Dat is jammer want bij 100 jaar SGP is het wel zo passend om volledig te zijn. Verder is het een levendig geschreven boek dat veel interessante inkijkjes geeft in bij min of meer bekende SGP'ers.

KvdZ

**Verheft de banier,
SGP-tijdredes
1918-2018, 2 delen**
Adriaan van Belzen

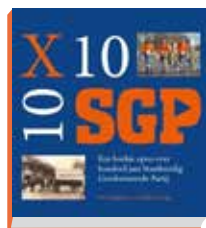
Uitgeverij de Ramshoorn,
Goes 2018,
ISBN 97894 6115 1278,
€ 29,50

Uitgeverij de Ramshoorn uit Goes heeft twee bundels uitgegeven die in totaal veertien tijdredes bevatten. De titel verwijst naar Psalm 60:6, de tekst die ds. Kersten behandelde in zijn tijdrede voor de SGP in 1918. In de bundels is ook een tijdrede te vinden van professor Wisse, uitgesproken in 1919. Persoonlijk vind ik genoemde preken ook de meest aansprekende tijdredes. Niet alleen wordt de tekst goed uitgediept, ook

worden maatschappelijke ontwikkelingen uitgebreid geduid. In dat licht vind ik het wat bevreemdend dat in sommige hedendaagse tijdredes, die ook in de bundel opgenomen zijn, maatschappelijke ontwikkelingen en/of de inbreng van de SGP niet of nauwelijks aan de orde komen. Wat rest, is een doorwrochte preek die net zo goed uitgesproken had kunnen worden in een zondagse of doordeweekse eredienst.

Bij het doorlezen van de bundels viel het mij op dat er van ds. F. Mallan een meditatie overgenomen is uit *De Banier*. Tussen verder enkel tijdredes snapte ik deze redactionele keuze niet, hier is verder ook geen verklaring voor gegeven door de uitgever. Ook de personalia lopen qua lengte

nogal uiteen. Meer evenwicht was hier wel op zijn plek geweest. Drie redacteuren van het tijdschrift *Zicht* hebben op 24 april in Dordrecht '100 stellingen bij 100 jaar SGP' gepubliceerd. Stelling 33 heeft betrekking op het fenomeen tijdredes voor de SGP: 'Wanneer tijdredes, uitgesproken in SGP-kring, werkelijk op deze tijd, deze maatschappij, deze cultuur en de actuele politieke ontwikkelingen betrokken zijn, dan kunnen ze richtinggevend en stichtelijk zijn. Een tijdloze tijdrede is een *contradictio in terminis*.' Waarvan akte! Aan degenen die een tijdrede willen lezen die aan bovenstaande criteria voldoet, zou ik in elk geval de preken van ds. Heemskerk en ds. Weststrate willen aanbevelen.

**10 x 10 SGP:
een boekje open
over honderd jaar
Staatkundig
Gereformeerde Partij**

uitgeverij De Banier bv,
Apeldoorn 2018, 176 blz.,
ISBN 97890 8718 0973,
€ 14,95

Jan Schippers, directeur van het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP en Addy de Jong, politiek redacteur voor en commentator van het *Reformatorisch Dagblad*, schreven het boekje '10 x 10 SGP. Een boekje open over honderd jaar Staatkundig Gereformeerde Partij.' Tien thema's komen aan de hand van tien voorbeelden voorbij, bijvoorbeeld tien verkiezingsposters en tien uitspraken van en over SGP'ers. Uitgaven als deze laten de lezer op een heel andere manier

kijken naar (de geschiedenis van) de SGP. Met name bij het onderdeel politieke prenten is het, zeker voor de liefhebbers van het rijke parlementaire verleden, genieten geblazen. Andere bijdragen die in het oog springen: de enige motie die senator Holdijk indiende, het optreden van raadslid Den Braber in de Rotterdamse gemeenteraad en een ludieke actie in Goedereede: de SGP-fractievoorzitter Klepper gaf zijn collega's in de raad een exemplaar van Bunyans *De Christenreis*. Dan heb ik nog niet genoemd het voorstel van de Doornspijker mannenbroeders om het zwembad in 't Harde vóór de zondag leeg te laten lopen en het opmerkelijke relaas over de Hoogeveense partijvoorzitter die moest kiezen tussen de SGP en de Boerenpartij. Kortom, voor elk wat wils. Dat is de kracht van dit kijk- en leesboek vol pakkende anekdotes en dito illustraties.

JMtH

Arbeid en rust, moraal en economie. Thema's waarvoor we veel inspiratiebronnen kunnen aanboren. Een ervan is het rooms-katholieke sociale denken, met zijn aandacht voor mens en gemeenschap, personalisme en subsidiariteit. Vanuit deze waarden wordt kritisch gekeken naar de groeiende kloof tussen rijk en arm, de ongebreidelde consumptiezucht en de uitbuiting van mens en natuur door techniek en wetenschap.

Dr. K. van der Zwaag en Aris van Dijk MA, redactieleden

Geestelijke waarden: onbetaalbare bronnen

Rusteloosheid
Pleidooi voor een
mateloos leven
Ignaas Devisch

De Bezige Bij,
Amsterdam 2016; 320 blz.,
ISBN 97890 2349 4188;
prijs € 19,99

Rusteloosheid zit in ons bloed. Dat is een van de uitgangspunten van dit boek, geschreven door hoogleraar ethiek, filosofie en medische filosofie

Ignaas Devisch. De auteur benoemt zowel onrust als verveling als negatieve gevoelens en ziet verlangzaming en rust dus niet als de definitieve oplossing. Hij breekt in zijn boek 'een lans voor passie, creativiteit en verlangen, positieve zaken die het gevolg zijn van onze aanhoudende vlucht vooruit.' (16)

Daarvoor belicht Devisch in de eerste helft van zijn boek de wisselende gevoelens in verschillende tijden ten opzichte van nietsdoen en rusteloosheid. In de tweede helft gaat hij in op hoe in onze tijd versnelling, secularisatie en individualisering onze onrust en rusteloosheid bepalen.

‘Versnelling zorgt voor onrust, secularisatie zorgt voor rusteloosheid.’ (133) Je zou ook kunnen zeggen: versnelling zorgt ervoor dat we heel veel kunnen of moeten, secularisatie dat we grenzeloos willen en individualisme dat we keuzes zelf maken. ‘Het kan altijd anders, beter, grootser of langzamer en daarom houdt dit streven nooit op, want we hebben ons doel nooit bereikt. Onze zelfrealisatie staat daarom in het teken van een gemaximaliseerd leven. Pas wanneer we er alles hebben uitgehaald wat er uit te halen valt, overheerst het gevoel geleefd te hebben. Tenslotte, zo redeneren velen, leven we maar één keer.’ (19) ‘*Mogen* is soms nog erger dan *moeten*. We mogen slagen in onze studies en in ons werk, in het gezin en in de vrije tijd. We mogen kiezen hoe we eruitzien, hoe en wanneer we een baby willen. Maar we worden verantwoordelijk gesteld voor alle keuzes die we maken. We zijn bijgevolg moe van almaar te moeten kiezen, van onszelf te moeten zijn.’ (174) Werk en vrije tijd zijn beiden gerelateerd aan dezelfde processen van versnelling, secularisatie en individualisering. Devisch: ‘Op het economische debat over minder of meer werken, meer of minder vrije tijd wil ik niet ingaan. Ik ben geen econoom. Maar als vrije tijd op dezelfde leest is geschoeid als arbeid, is meer vrije tijd een maat

voor niets. Minder werken kan veel voordelen hebben, maar er is veel nodig om het te laten slagen.’ (197) Devisch tekent daarbij aan dat hoewel de meeste pleidooien voor minder werken bij politiek links zijn ontstaan, Marx juist zinvolle, niet-vervreemdende arbeid wilde bereiken en niet zozeer minder werken. Marx’ opvattingen over de realisatie daarvan waren echter wel wat naïef.

Het boek staat vol met sprankelende zinnen en puntige analyses en leest makkelijk weg. Het is daarbij wel eens heel polemisch. Het geloof in God noemt Devisch bij Pascal ‘niet veel meer dan een pleister op de wonde’ (50), het eeuwigheidsperspectief zou alleen in het Nieuwe Testament spelen en noemt Devisch een ‘metafysische truc’ (134). Daarbij geeft hij de indruk dat als je in eeuwig leven bij God gelooft, je hier maar een gezapig leventje leidt waarbij je je niet druk maakt over het hier en nu. Dat maakt uiteindelijk het boek zeer vooringenomen, waarbij ik me afvraag waarom de auteur het perspectief van geloof en eeuwigheidsbesef op voorhand zo stellig uitsluit. Het geeft ook te denken dat desondanks het boek als ‘Beste Spirituele Boek 2017’ is verkozen.

AvD

De goede gemeenschap. Katholiek sociaal denken over politiek en maatschappij;

Remco van Mulligen en
Wouter Beekers (red.),

uitgave van de ChristenUnie,
Amersfoort 2018; 176 blz.;
€ 22,50.

Wie over economie, arbeid en kapitaal wil nadenken, die vindt genoeg stof tot overdenking in de rooms-katholieke traditie van het sociaal denken. Dat bewijst deze veelzijdige bundel waarin tal van aspecten van het maatschappelijk denken worden belicht vanuit het perspectief van de kerk. Het gemeenschappelijke goede (*bonum commune*) is één van de sleutelbegrippen van het katholiek sociaal denken. Deze denktraditie kiest haar vertrekpunt in de waar-

digheid van de persoon en de roeping van ieder mens tot een leven in solidariteit met de naaste. Kenmerkend voor de rooms-katholieke traditie is het personalisme: de mens is geen geïsoleerd individu, maar staat altijd in gemeenschap met anderen. Ook het zogenaamde communitarisme is gezichtsbepalend geweest, met de nadruk op de gemeenschap.

Bekend in de rooms-katholieke sociale leer is het begrip subsidiariteit: de overheid moet de verantwoordelijkheid voor het maatschappelijk leven zo dicht mogelijk bij de mensen zelf leggen. De overheid is subsidiair, ondersteunend. Erik Sengers ziet in de bundel zelfs een overeenkomst met het protestantse begrip soevereiniteit in eigen kring: verwantschap is de goddelijke ordening in de samenleving in de verschillende kringen, die een eigen innerlijke wet en structuur hebben en een zekere zelfstandigheid. Verschil is dat in de protestantse visie de kringen ongelijk van aard zijn, maar ten opzichte van elkaar gelijkwaardig en niet over elkaar mogen heersen. Wouter Beekers concludeert in de bundel dat neocalvinisten meer de nadruk leggen op de grenzen van de overheidstaak, terwijl katholieken de overheid meer aanvullend en aansluitend laten optreden.

Opvallend is, zoals Remco van Mulligen betoogt, dat de Rooms-Katholieke Kerk op het punt van de ethiek en seksualiteit zeer conservatief is, maar aangaande sociaaleconomische onderwerpen bijna progressief lijkt. Paus Leo XIII klaagde reeds in de eerste sociale encycliciek *Rerum Novarum* (1891) over de ontmenselijkende uitwerking van de economie. Het was voor het eerst in de geschiedenis dat er bezinning kwam op de verhouding tussen arbeid en kapitaal en het trieste lot van de arbeiders. Zo pleitte paus Benedictus XVI voor een rechtvaardige en duur-

zame economie, gebaseerd op internationale solidariteit. Hij hekelde het te grote geloof in de kracht van de vrije markt met alle desastreuze gevolgen voor milieu, hulpbronnen en klimaat. Paus Franciscus liet zich in diverse documenten uit over financiële en economische onderwerpen, het klimaat, milieu, ecologie, consumptiecultuur, enzovoorts. Hij bepleitte in zijn 'groene' encycliciek *Laudatio Si'* voor een nieuwe universele solidariteit. Hij riep op tot een 'beschaving van liefde'. De ecologische crisis is volgens hem voortgekomen uit een spirituele crisis. In een doorgeschoten geloof in een technocratisch denken denkt de mens de natuur louter instrumenteel te kunnen gebruiken, wat haaks staat op de katholieke verbondenheid van mens en natuur. Paus Franciscus heeft gezorgd voor een duidelijke keus voor de armen, een solidariteit met de uitgestoten en vertrapten, en herverdeling van rijkdom. Dat laatste niet uit socialistisch perspectief, maar omdat excessieve verschillen de waardigheid van de mens aantasten. De paus legde de nadruk op taak van de kerk om barmhartigheid te laten zien in deze wereld. Alle mensen zijn geroepen medebouwers te zijn van een samenleving die het goede leven vormgeeft. De bundel geeft verder mooie beschouwingen over medische ethiek, het gezin, de moraaltheologie, de vrijheid van godsdienst en de interreligieuze dialoog. In een slotbeschouwing wijst Beekers er op dat calvinisten de nadruk legden op de cultuuropdracht, het bouwen, terwijl katholieken wijzen op het bewaren van de schepping. 'Het zou mooi zijn als protestantse bouwers en katholieke bewaarders elkaar in die zin tot aanvulling mogen zijn.'

**Voor vrijheid van
godsdienst en geweten.
Willem van Oranje en
zijn verzet tegen
machtsdenken**

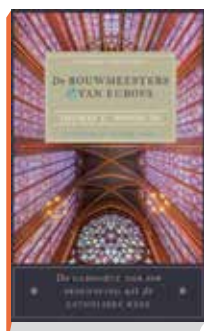
Dr. C. P. Polderman

uitgeverij De Banier,
Apeldoorn, 2018; 111 blz.;
€ 14,95.

Een uitgave over het grote belang van vrijheid van godsdienst in de tijd van Willem van Oranje. Polderman stelt dat achter opstanden en vrijheidsoorlogen vrijwel altijd botsingen tussen levensovertuigingen schuilgaan. Er zijn volgens hem veel overeenkomsten tussen de werkwijze van de 16-de-eeuwse inquisitie en de 21e jihad. Polderman vraagt terecht aandacht voor de religieuze drijfveren van Willem van Oranje tegen het Spaans-Habsburgse regime. Oranje was geen man van een dogmatisch geloof, maar

meer een diplomaat. Ging het in eerste instantie bij hem vooral om het terugwinnen van oude rechten en privileges, in tweede instantie kreeg de Opstand een diepere religieuze dimensie. Het verzet was dan niet alleen gericht tegen de schending van historisch gefundeerde menselijke rechten, maar ook tegen schending van goddelijke rechten.

Polderman beschrijft de achtergronden van de Opstand zorgvuldig en voorziet zijn uitgave met veel mooie illustraties. Opnieuw hebben we volgens hem te maken met een Europese centralisatiepolitiek en lijken (geestelijke) inquisitiepraktijken steeds dichterbij te komen voor belijders van het christelijk geloof. Het lijkt in onze wereld vooral te gaan om macht en materiële welvaart. De strijd speelt zich volgens Polderman nu af tussen christendom en islam. De oorlogen in onze tijd hebben een ten diepste godsdienstige en geestelijke achtergrond. Een leerzaam en actueel boek.

**De bouwmeesters
van Europa.
De geboorte van een
beschaving uit de
Katholieke Kerk**

Thomas E. Woods jr,

uitgeverij De Blauwe Tijger,
Groningen, 2018; 260 blz.;
€ 23.50.

De kerk is niet een hindernis van cultuur en wetenschap, maar juist de hoeder en bevorderaar ervan geweest, met name in de Middeleeuwen. Dat is de boodschap van Thomas Woods, historicus en politiek commentator uit Amerika. Hij zet dat uiteen op tal van terreinen, zoals de

universiteit, de wetenschap, de kunst en architectuur, economie, recht, moraliteit en liefdadigheid.

De kerk heeft in feite de westerse beschaving gebouwd, zoals blijkt uit het universiteitssysteem en de kloosters, zo is de stelling van Woods. De wetenschappelijke revolutie is daarom schatplichtig aan de kerk. De kerk verwierp niet alleen de moreel verwerpelijke aspecten van de klassieke oudheid, zoals het vermoorden van zuigelingen en gladiatorengevechten, maar zij herstelde na de val van Rome de beschaving. Monniken waren de belangrijke architecten van de middeleeuwse technologie. Zij leerden ons metaalbewerking, introduceerden nieuwe gewassen, kopieerden oude teksten, bewaarden

het schrift en hielpen mensen die gespeend waren van hulp.

Het idee van een rationeel, geordend universum was juist bevorderlijk voor de ontwikkeling van de wetenschap, aldus Woods. Thomas van Aquino stelde dat het universum dat God schiep ordelijk en te begrijpen was. Precies dat benul van de rationaliteit en voorspelbaarheid van de stofelijke wereld gaf de vroegmoderne wetenschappers het filosofische zelfvertrouwen om zich aan wetenschappelijke studie te wagen. Woods wijst op het grote aantal katholieke geestelijken onder de wetenschappers. Kerkelijke wetsgeleerden zorgden voor een coherente juridische orde. Het strafrecht in de westerse beschaving is niet te denken zonder Anselmus' visie op de verzoening, namelijk dat de morele orde hersteld moet worden na schending. Woods noemt verder het idee van natuurrechten, de gedachte dat individuen rechten bezaten vanwege het simpele feit dat ze mens waren.

Ook het huwelijk speelde een belangrijke rol. De kerk leerde dat geslachtsgemeenschap beperkt moest worden tot het huwelijk. De kerk verbood echtscheiding en benadrukte het moreel hoogstaand leven. Wood: 'De Kerk leert dat een goed leven er niet slechts in bestaat dat er op onze uiterlijke daden niets aan te merken valt. Christus benadrukt dat het niet genoeg is zich alleen maar te onthouden van moord of overspel.' De kerk liet een andere levenswijze zien dan een cultuur die onophoudelijk instant-bevrediging leert. Interessant boek dat wel eenzijdig op de Rooms-Katholieke Kerk wijst als bron van beschaving. Het was immers de gehele kerk die heeft laten zien dat zij zich niet wereldvreemd toonde maar ook aandacht had voor deze wereld. Het waren juist Luther en andere vertegenwoordigers van Reformatie die het beroep weer in ere herstelden en daarom ook de stoot gaven tot wetenschap, cultuur en inzet voor de samenleving.

**De Wannsee
conferentie.
De weg naar de
Endlösung**

Peter Longerich

uitgeverij Unieboek/
Het Spectrum, Houten 2018;
213 blz.; € 22,50.

Een schokkend relaas van de geheime conferentie van de top van de Duitse nazi's die Heydrich had belegd op 20 januari 1942 in een villa in een idyllische omgeving buiten Berlijn. Daar werd het besluit genomen tot een definitieve 'oplossing' (Endlösung) van het vraagstuk van de joden in het Duitse rijk. Nergens echter wordt ge-

sproken van vernietiging en moord, laat staan gerept van de vernietigingsmethode door het gas. Vreselijk is vooral het versluisende en 'cleane' taalgebruik. Schokkend is als we lezen dat de bezoekers allemaal academici zijn geweest, de meeste gepromoveerd.

Na nauwkeurige bestudering van de notulen blijkt dat op de conferentie zelf geen 'besluit' tot het vermoorden van de Europese Joden is genomen. Wel was het de beslissende bijeenkomst waarop de leiders van de belangrijkste uitvoerende organen bespraken hoe de door Hitler verordene definitieve oplossing zou worden georganiseerd. Het ging om de georganiseerde 'verwijdering' van de Joden uit het Duitse rijk. Men beschouwde sinds de herfst van 1941 de oorlog op alle niveaus als een oorlog tegen de

Joden. Hitler wilde de Joden volledig en definitief uit Midden-Europa elimineren. Hij wilde elf miljoen Europese Joden naar de rand van het Duitse imperium deporteren en hen door een combinatie van uitputtende dwangarbeid, ondraaglijke leefomstandigheden in kampen en regelrechte moordacties fysiek uitroeien.

Ondertussen was er echter al een alternatief gekomen door verder ontwikkelde technieken voor gasmoord. Het oorspronkelijke plan van Heydrich was achterhaald vanwege militaire ontwikkelingen en het feit dat de deportaties reeds begonnen waren en er ook massamoorden plaatsvonden. Pas later zou het eigenlijke moordprogramma onder leiding van Himmler

worden ontwikkeld. Hij kreeg zijn instructies direct van Hitler. In de zomer van 1942 draaide de vernietigingsmachine op volle toeren. 'Door de monstrueuze moord op miljoenen mensen moest de heel oorlog definitief het karakter krijgen van een racistische vernietigingsoorlog', schrijft Longerich. Op de Wannseeconferentie werden de wissels omgezet en werd in belangrijke mate de nieuwe relatie tussen de oorlogsinspanningen en de Endlösung bepaald. De Endlösung kwam in dienst van de oorlogsvoe- ring te staan in plaats van omgekeerd. Over de macht van economie en techniek gesproken en de vernietiging van de moraal en de zin van de arbeid!

KvdZ

VAN STAVEREN

Begrafenisverzorging

Met aandacht, zorg en respect
Gouda en omstreken

(0172) 23 33 38

Wij verzorgen alleen begravenissen
Vraag vrijblijvend het boekje "Mijn laatste wens" aan.
info@vanstaverenbegrafenisverzorging.nl

De tijdwolf

'Liever Martha dan Maria', fluisterde de tijdwolf, 'let op!' Hij wees naar de vier mannen en de vrouw rond de tafel, en zei zachtjes: '400 jaar Dordt'. Prompt veerde een van de mannen op. 'Ik bedenk me opeens dat wij nog niets gedaan hebben met de Synode van Dordrecht.' Enkele opties passeren de revue: 'een mooie bijeenkomst?', 'een zangavond?' De voorzitter tikt het af: 'Laten we even een commissietje instellen. Ik heb al wel een volle agenda, ook vanwege mijn baan, maar het is de moeite waard.'

De tijdwolf glimlachte en fluisterde opnieuw: 'nieuwsbrief'. De vrouw knipte met haar vingers. 'Tijdens fitness kreeg ik een goed idee. We doen belangrijk werk, maar we hebben nog geen blaadje of zo. Voor onze PR.'

De secretaris stopte een lijstje met tien actiepunten in zijn aktetas. Tevreden gaf de tijdwolf zijn helper een schouderklop: 'Makkelijk hè? Net een sneeuwbal.'

Ze schaduwden de secretaris. Thuis brandde geen licht meer. Toen de man een schemerlamp aandeed, had de tijdwolf het al snel door. Hij gebaarde naar het slaapkamerraam, en siste: 'Zijn vrouw is expres al naar bed gegaan. Beetje boos. Ze zit de zoveelste avond alleen.'

'Zullen we...?' De man legde zijn smartphone naast de Bijbel op het dressoir. De tijdwolf gooide een appje door de brievenbus: 'Nieuwsuur gisteravond al gezien?' Een tel later had de man zijn telefoon weer vast. Een half uur lang staarde hij naar het scherm. Halverwege had de man nog een paar keer op zijn scherm getikt. De tijdwolf wees naar de Bijbel en schudde zijn kop. De ander stak zijn duim op.

Plotseling schoot een bliksemflits door de lucht. De tijd-wolven gingen er pijlsnel vandoor. Tegen die majesteit waren ze niet opgewassen.

Hans Maljaars,
Redactielid van 2008 tot en met 2018

Zicht

- Zicht, 44e jaargang (2018) nr. 4
- ISSN 0167-2150
- Het tijdschrift Zicht is een uitgave van de Guido de Brès-Stichting, het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP.
- Zicht stelt zich ten doel de bevordering van een wetenschappelijk verantwoorde benutting op actuele politieke en maatschappelijke ontwikkelingen, in het licht van de bijbelse grondslagen en reformatische levensbeschouwing. Het tijdschrift is opiniërend en thematisch van karakter.

Redactie

- A. van Dijk MSc
- Ir. J. Maljaars
- B. Provoost MSc
- Drs. J.A. Schippers (secretaris en eindredacteur)
- Dr. K. van der Zwaag (voorzitter)

Adviesraad

- Ing. J.J. van Burg MSc
- Mw. E. Abbey-van Doorn MA
- Mw. R.A. Hoogendoorn-Heijboer
- J.M. ten Hove MA
- Dr. ir. H. Kievit
- Drs. J.D. Veldman
- Drs. P.J. Verheij RA

Redactieadres

Wetenschappelijk Instituut
voor de SGP
Dinkel 7, 3068 HB Rotterdam
E-mail: wi@sgp.nl
Internet: wi.sgp.nl

Bestuur Guido de Brès-Stichting

- Dr. R. Bisschop
- Mr. drs. J. van den Brink
- Dr. ir. J.S. van den Brink (secretaris)
- Dr. A. Goudriaan
- Mr. A. Klaassen (voorzitter)
- Ir. L. de Kragt
- Prof. dr. ir. W. de Vries
- Mw. dr. H. Westerman-Dannenberg
- J.J. Zoeteman RA (penningmeester)

Bijdragen en auteursrechten

- Lezersbijdragen zijn van harte welkom. Graag vooraf auteursrichtlijnen en informatie over het redactiebeleid opvragen via het redactieadres.
- De auteursrechten voor de bijdragen in dit tijdschrift berusten bij de uitgeefster. Auteurs schrijven op persoonlijke titel.
- Aanbevolen citeerwijze: Zicht, 2018-1, p. 1

Recensies

- Boeken ter recensie zenden aan het bovengenoemde redactieadres.
- Ter recensie aangeboden boeken worden niet geretourneerd.

Vormgeving en druk

Grafisch centrum De Toren BV
te Nijkerk

Abonnementen

- De prijs voor een jaarabonnement bedraagt € 21,50 (vier nummers); studenten/SGP-j leden € 12,50. De prijs van een los nummer is € 7,00 (excl. verzendkosten).
- Guido-donateurs zijn automatisch abonnee van Zicht. De minimumdonatie bedraagt € 50,00 per jaar; studenten/SGP-j-leden € 25,00. Naast het tijdschrift Zicht ontvangen donateurs alle overige publicaties van het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP.
- Een abonnement kan elk kwartaal ingaan. Abonnementen en donateurschappen worden jaarlijks automatisch verlengd, tenzij voor 1 december een schriftelijk bericht van opzegging bij de administratie is ontvangen.

Advertenties

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar.
E-mail: wi@sgp.nl

Abonnementenadministratie

- Wetenschappelijk Instituut voor de SGP
t.a.v. mw. J. van der Elst-de Weerd
Dinkel 7
3068 HB Rotterdam
telefoon 010-7200785
E-mail: wi@sgp.nl
- IBAN: NL04 RABO 0310 5325 82
t.a.v. Guido de Brès-Stichting
te Rotterdam

Guido de Brès-Stichting
Wetenschappelijk Instituut SGP

DUIDELIJK

Van der Spek

Financiële Diensten

Gratis Intake gesprek

**Gratis aankoop-
begeleiding**

**Scherpe rente bij
Nederlandse en
Duitse banken**

Herenweg 42 * Postbus 54 * 2750 AB * Moerkapelle
tel: 079-5931241
e-mail: info@spekadvies.nl * www.spekadvies.nl

‘Op de meeste wereldkaarten vormt Europa het middelpunt. Maar de tijd dat het zwaartepunt van de wereldeconomie in dit werelddeel lag, ligt achter ons. In de toekomst zullen Europa en de Verenigde Staten naar de periferie worden verdreven ten gunste van China, India en ten dele Brazilië. Amerika is niet voor niks in handelsoorlog met China’

Mr. Jan Schreuders

Zie het interview op **pagina 7**

Guido de Brès-Stichting
Wetenschappelijk Instituut SGP